Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 29 (15714) ◆ 1996 чылдың март 7, четверг ◆ Ат салган шагы 21.00 ⇌ Садар өртээ 500 рубль.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДАРГАЗЫН СОҢГУУР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазының албан-дужаалынга кандидатура талазы-биле бадылаашкынның түннелдериниң дугайында саналга комиссиязының протоколунга үндезилээш база «Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының дугайында» Тыва Республиканың «Хоойлузунун 29 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазының албан-дужаалынга Николай Алдын-оолович Ондарны соңгуттурган деп саанаар.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л. НАЗЫТЫ.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының харыысалгалыг секретары К. БУДУК-ООЛ.

Кызыл хоорай, 1996 чылдың март 5, № 11.

* * *

Николай Алдын-оолович Ондар Чадаана хоорайга 1952 чылда төрүттүнген, дээди юридиктиг эртемниг, Иркутскиниң күрүне университединиң факультедин болгаш Эргелеп башкарылганын делегей академиязын (МАМАРМЕН) дооскан, юридиктиг эртемнерниң магистри. Иштики херектер органнарынга, Чөөн-Хемчиктиң райпрокуратуразынга истекчи, Эрзин, Улуг-Хем кожууннарның прокурору, республиканың прокурорунуң бирги оралакчызы болуп ажылдаан, Тыва Республиканың Дээди Совединиң депутадынга соңгудуп, Дээди Советтиң Хоойлужудулга талазы-биле комитединиң даргазы турган. Президентиниң эрге-хоойлу талазы-биле чөвүлекчизинге, Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Чазааның Администрациязының күрүне-эрге-хоойлу эргелелинин начальнингине ажылдап турган.

ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязы.

ОРГКОМИТЕТ ТУРГУСТУНГАН

«Тыва автоорук» эргелелдиң коллегия хуралынга, «Россияга орук ажыл-агый адырының тургустунганының 250 чылын, Россияга күрүнеңи автоорук эргелелиниң тургустунганының 80 чылын, Тывага орук ажыл-агый адырының тургустунганының 60 чылын байырлаары-биле холбашкан айтырыгны чугаалашкан.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле илеткелди «Тыва автоорук» эргелелдиң начальниги С. С. Санаа кылган. Шынап-ла, бо чыл Россияның орукчуларынга үш дакпыр, Тываның орукчуларынга 4 дакпыр улуг байырлал болуп турар.

1746 чылда Санкт-Петербург биле Москва аразының 700 км оруун тутканындан бээр 250 чыл болур. Ону Петр I үезинде туттуруп эгелээш, 26 чыл иштинде тутказ дооскан. 1916 чылдың июнь айда Россияга орук харылзаазының эргелели тургустунган. Ооң кол сорулгазы чазаглыг оруктарның тудуун болгаш ажыглалын харыылаар турган. 1926 чылда Ленинградка тус черниң транспорт эргелелиниң чанынга орук талазы-биле бот-тускайлаң эртем-шинчилел бюрозу тургустунган. 1936 чылда «Совтыватранс» ниитилелдиң чанынга оруктарны септээр болгаш көвүрүглерни кылырының талазы-биле килдис тургустунган. Орта эгезинде 12 кижи ажылдап турган.

«Тыва автоорук» эргелелиниң коллегия хуралынга юбилейни байырлап эрттиреринің талазы-биле 11 кижи составтыг оргкомитетти тургускан. Ооң даргазынга «Тыва автоорук» эргелелдиң начальнигинің оралакчызы Н. В. Королеваны бадылаан. Ол-ла хуралга юбилейни Тывага байырлап эрттиреринің талазы-биле план-хемчеглерни бадылаан. Делгеллеге болгаш музейге хереглээр экспонаттарны база ном болгаш журнал үндүреринге ажыглаар материалдарны «Тыва автоорук» эргелелинге чоокку үеде дужааган турар.

Хуралды түннеп тура, «Тыва автоорук» эргелелдиң начальнигы С. С. Санаа юбилейни байырлаарда, кажангызындан-даа артык күш-ажылчы көдүрлүүшкүннүг, бедик сагылга-чурумнуг болурун, кижи бүрүзү дааскан ажылынга харыысалгаш кошкатпазын онзалап демдеглээн. Хуралдың ажылынга Чазак Баштыңының оралакчызы, ТР-нин үлетүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа сайыды Н. Б. Дьяков киришкен.

Сергей ХЕРТЕК.

ДЕЛЕГАТТАРНЫ СОҢГААН

«Бистиң бажыңывыс — Россия — Тыва» деп ниитилел-политиктиг шимчээшкинниң чөвүлелинің калбак хуралы март 5-те болуп эрткен. РФ-тиң Күрүне Думазынга болгаш республика парламентизинге эрткен чылдың декабрьда болган соңгулдаларның түннелдериниң дугайында дыңнадыгны ТР-ниң Президентизиниң эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи А. С. Ооржак кылган. Россияның Президентизиниң июнь айда болур соңгулдаларынга ук шимчээшкиниң сорулгаларының дугайын ол тодаргай чугаалаан.

Чөвүлелдиң бо хуралынга «Бистиң бажыңывыс — Россия» — деп ниитилел-политиктиг шимчээшкиниң үшкү Бүгү-россия съездизинге баар делегаттарны соңгаан. Тыва Республикага политиктиг дүшкүүрлүг чоруктарны болдурбас талазы-биле хемчеглер дугайында саналдарны кирген кыйгырыгны аңаа хүлээп алгаш, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакче чоруткан.

Рита САМБУУ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының 1995 чылда отчедунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 67 чүүлүн езугаар Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейниң конституциялыг эрге-хүлээлгелерниң күүселдезинин дугайында, Парламентиниң ажыл-чорудулгазынга анализ бердинген Отчедун Дээди Хурал чугаалажып көрген.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

1. Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейниң конституция езугаар эрге-хүлээлгелерниң күүселдезин ортумак деп санаар.

2. Тыва Республиканың 1990-1995 чылларда хүлээп алдынган хоойлуларының 1995 чылдың дургузунда анализин чоруткаының дугайында Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейниң саналын чүүлдүг деп көөр. Конституция-эрге-хоойлу политиказының комитединге чогуур ажылды организаттаарын хандырарын дагзыр.

3. Республика эргезиниң, күрүне тургузуунун, деннелге анализиниң нормаларының талазы-биле шинчиледдерни боттандырары-биле эртем бөлүүн тургузар дугайында саналды Тыва Республиканың Чазаанга киирер.

4. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка Хоойлу чогаадылгазының айтырыгларының талазы-биле хамаарышпас комиссияны тургузар дугайында саналды болгаш ооң дугайында дүрүм төлевилелин киирер.

5. Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейниң Отчедунда 1996 чылда социал-экономиктиг адырга Парламентиниң хоойлу-төлевилел ажыл-чорудулгазының кол угланышкыннарының дугайында саналдарны деткиир, Дээди Хуралдың бешки болгаш алдыгы сессияларының үезинде Дээди Хуралдың комитеттериниң ажыл планнарын тургузуп турган, оларны өөренип көөр.

6. Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейниң Отчедун «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы М. КОЗЛОВ.

Кызыл хоорай, 1996 чылдың март 1. № 510.

Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылда ажыл-чорудулгазының отчёдунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

(Тыва Республиканың Дээди Хуралының 1996 чылдың март 1-де № 511 доктаалы-биле киирген өскерилгелер болгаш немелделер-биле кады).

Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылда ажыл-чорудулгазының дугайында Отчетту болгаш ооң ажылының кол түннелдерин Дээди Хуралдың комитеттеринге чугаалажып көрген, республика солуннарынга парлаан.

Ниити экономиктиг байдал нарын болгаш дүшкүүрлүг болуп турза-даа, Тыва Республиканың Чазаа республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң, экономиктиг реформаларны улам ыңай боттандырар талазы-биле элээн хөй сорулгаларны боттандырганын демдеглээр. Бюджет адырының албан черлериниң, ооң иштинде кадык камгалал, өөредилге, культура албан черлериниң ажыл-чорудулгазын деткип келген. Чоннуң социал камгалалының талазы-биле хемчеглер алдынган, ниити кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдезин шеглээн. Республиканың дашты экономиктиг болгаш делегей харылзаалары чазаг деннелинге быжыккан.

Ындыг болза-даа, бүдүрүлге хемчээлдериниң кудулаашкыны 1995 чылдың дургузунда үргүлчүлээн, республиканың сан-хөө байдалы баксыраан, бюджеттиң акша-хөрөнгилериниң чедишпези элээн көвүдээн. Акционерлиг болдурган бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазын эргелеп башкарарынга күрүненің киржилгези четпес боттанып келген.

Элээн улуг деткимче турзадаа (акшаландырарының бүгү үнер дөстериниң күселибиле биче болгаш ортумак бүдүрүлгелерге 1995 чылда 15,5 миллиард рубльди үндүрүп берген), биче бүдүрүлгелер республиканың экономиказынга боттуг салдарны чедирбейн турар.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң ниитилештирген секторун эде организастааны совхозтарның болгаш колхозтарның хөй нуруузунуң сандараарынга чедирген, ажыл-агыйжы эвес чорукту, күрүне өнчүзүн хөйү-биле самчыгдап төтчеглээрин болдурган.

Республиканың болгаш черниң, бюджеттериниң акша-хөрөнгилерин чарыгдаар талазы-биле күрүненің сагылга-чурумун сагыырын хандырбаан.

Энергия бээр бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазында тургустунуп келген берге байдалдарны Тыва Республиканың Чазаа колдунда чайладып шыдаан. Ынчалзажок ап чоруткан хемчеглер четпес болуп, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларда чылыдылга чедишпейн, берге байдал тургустунган.

Капитал тудугуң хемчээлиниң кызырлыры уламчылаан, чыл дургузунда ниитизи-биле үүгле 13 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген. Капитал тудугже угландырган акшахөрөнгилер чедишпейн турда-ла, хөй санныг объектилерни хары угда акшаландырып келген, оларның социал болгаш экономика талазы-биле ужур-дузазын барымдаалап көрбээн болгаш ең чугула тудугларны мурнадыр ажыглалга киирерин хандырбаан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылда ажыл-чорудулгазының дугайында Отчетту хүлээп алыр болгаш дараазында үүлдер талазы-биле Чазактың ажыл-чорудулгазын багай деп санаар:

— көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин реформалап чаартканы;

— республика болгаш тус черниң бюджеттериниң акша-хөрөнгилерин чогуур сорулгаларынга чарыгдаарын контрольдап келгени;

— «Чуртталга бажыңнарының тудуу», «Тываның бичии уруглары», «Өг-бүленің байдалын өкижидер, иелерни болгаш бичии чаштарны камгалаар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер» деп социал программаларны чедир күүсетпээни, чонга адрес езугаар социал деткимче көргүзер талазы-биле политикага доктаамал ажылды чорудары;

— Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларның улус ажыл-агыйының объектилерин чылыдылга-биле быжыг туруштуг кылдыр хандырары.

Ооң-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазааның дараазында кежигүннериниң—Чазак Баштыңының оралакчызы Б. С. Шыырптың, Чазак Баштыңының оралакчызы В. А. Монгуштун, Чазак Баштыңының оралакчызы Н. Б. Дьяковтун, Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыды С. Х. Монгуштун хууда харыысалгазының дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн Тыва Республиканың Президентизи — Чазааның Баштыңы Ш. Д. Ооржакка саналдаар.

Тыва Республиканың Чазааның ажыл-чорудулгазын өске арткан кезээнге хамаарыштыр ортумак деп санаар.

Отчет талазы-биле Дээди Хуралдың комитеттериниң түннелдерин чугаалажып көөр болгаш хемчеглерни ап чорудар кылдыр Тыва Республиканың Чазаанче чорудар (түннелдерни доктаалга кожар).

3. Дараазында хемчеглерни боттандырарын Тыва Республиканың Чазаанга саналдаар:

— Дээди Хуралдың депутаттарының киирген саналдарын болгаш кылган шүгүмчүлелин барымдаалап көрбүшаан, 1996 чылда ажыл-чорудулганың кол угланышкыннарын ажылдап кылыр;

— 1996 чылда боттандырар хоойлу төлевилелериниң инициативаларының планын Дээди Хуралче чорудар;

— Чазактың хүлээп алыр бүгү доктаалдарын болгаш айтышкыннарын Улуг Хуралче чогуур үезинде чорудуп бээрин хандырар;

— Тыва Республиканың Президентизи ат салган сөөлүнде күштүг болдуруп киирер Тыва Республиканың хоойлуларын ажыглаарын хандырар талазы-биле бирги эзлчегде ап чорудар хемчеглерниң чурумун ажылдап кылыр;

— Тыва Республиканың Дээди Хуралының, Президентизиниң болгаш Чазааның хоойлужудулга болгаш нормативтиг актыларының албан езузунуң текстерин парлаар доктаамал парлалга үндүрүлгезин доктаадып тургузар дугайында айтырыгны чугаалажып көөр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1996 чылдың февраль 28. № 504.

Тыва Республиканың Президентизинин Тыва Республиканың чонунга болгаш Дээди Хуралынга Айыткалынын дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Президентизинин Тыва Республиканың чонунга болгаш Дээди Хуралынга Айыткалын Дээди Хуралдың комитеттеринге бүгү талазы-биле көрген болгаш чугаалашкан. 1995 чылдың түннелдерин ында үндүрген, аңаа үнеледдер бердинген, түннелдер кылдынган болгаш 1996 чылда сорулгалар салдынган.

Республика чаартылганың оруу-биле бурунгаарлаан, хөй адырлыг экономика тургустунуп турар, эрге-хоойлулуг күрүненің болгаш хамааты ниитилелдиң үндезиннери тургустунуп турар дээрзи демдеглетинген.

Ооң-биле кады шилчилге үези уламчылап турар, ылаңгыя хуужудулгада болгаш аграр реформада эвээш эвес частырыглар болдунуп турар.

Тыва Республиканың Президентизи бодунуң моон ыңайгы ажылынга Тыва Республиканың Парламентизиниң, бүгү чонунуң билиишкининге база деткимчезинге ынанып болур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Президентизинин Тыва Республиканың чонунга болгаш Дээди Хуралынга Айыткалын дыңнаан кылдыр хүлээп алыр, Тыва Республиканың Президентизинин Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин хандырар, күрүненің болгаш ниитилелдиң эрге-хоойлулуг үндезиннерин быжыглаар талазы-биле саналын чүүлдүгүүнүп көөр база деткиир.

2. Тыва Республиканың Президентизинин чамдык инициативаларын хоойлудүрүм, езугаар боттандырар, ооң иштинде 1996 чылда Чазактың экономиктиг программазынга дүүштүр хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылдырының айтырыгларының, күрүне албан-ажылының болгаш ооң кадрларының дугайында, аныяктарның ажыл-биле хандырылгазының айтырыгларының талазы-биле хемчеглерни боттандырар.

3. Тыва Республиканың Конституция судун тургузарынга, хөй-ниити (төлээлекчилер) судтарының ажылдап эгелээринге, кожууннарга болгаш хоорайларга төлээлекчилер хуралдарын тургузарынга. хамааты-ларның чыыштарының ажыл-чорудулгазынга болгаш чер-черге референдумнар эрттиреринге бүгү талазы-биле идигни бээрин Тыва Республиканың Президентизинден дилээр.

4. Эргежок чугула бирги ээлчегниң хоойлуларының даңзызын тургузар, хоойлу чогаадыр чорудулгага системалыг үндезиннерни ажылдап кылыр дугайында Тыва Республиканың Президентизинин саналын деткиир.

Чогуур саналдарны бир ай хуусада киирер.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай, 1996 чылдың февраль 28, № 503.

● *Суму чагыргаларында*

ШЫДААР ШАА-БИЛЕ АЖЫЛДААН

Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы суму чагыргазының девискээринге болгаш ооң структуразында дыка хөй өскерилгелер болгулаан. Ол дээрге чоннуң болгаш өзүп олурар аныяк салгалдың социал амыдыралынга ужуруткалыг, кадының камгалаар болгаш эртем-кижизидилге чедип алыр төвү, чаа школаның болгаш ийи каът эмнелгениң ажыглалга киргени, ол ышкаш суурда турар уруглар ясли-садиктерин, школаны чагыргаже киргени болур. 1995 чылда экономиктиг реформаларны боттандырар болгаш экономиканы база социал адырның ажыл-чорудулгазын хандырарының талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның, кожуунун чагырга чериниң болгаш Суг-Аксы суур чагыргазының кылып чоруткан ажылдары эвээш эвес.

Суму чагыргазы бо үениң иштинде чон хуралдарын төп Культура бажыңынга 1, албан организацияларга, уруглар ясли-садиктеринге 17 удаа, а коллегияның 3 хуралын эрттиргилээн. Хамааттыларның хууда айтырыгларының талазы-биле суму даргазы 56, оралакчызы 31 хүлээп алыышкыннарны кылган болгаш чондан кирген 225 чагааның сайгарылгазын кылгаш, харыызын чогуур үезинде берген.

Чагаа бижиктиннің анализин көөрге мындыг: дузаламчы бээр дугайында 18, дилег, биллириишкиннер 52, хомудал биллириишкиннер 3, бажың хуужудулгазынга 9, бажың айтырыының талазы-биле 18, биче бүдүрүлгелер, хуу садыглар, сайгарлыкчы-саарлыкчы дугайында 11, ажыл-биле хандырарынга 28 дээш оон-даа өске биллириишкиннер бар бооп турар.

Суму чагыргазы ажылагыйының аайы-биле доктаалдарны, айтышкыннарны үндүрген, кожуун чагыргазынче 3, Президентиже 2 дилег биллириишкиннерни киирген. Бойдус халавыны таварышкан хамаатыларга шаа-биле дузаны көргүскен. Кожуунуң болгаш суурнуң хөрээженнер чөвүлели, ИХК-ның ажылдакчыларының киржилгези-биле корум-чурум үрээшкинин баш бурунгаар болдурбазы-биле, арагалаашкынга удур профилактиктиг ажылдарны чорудуп, 46 хамааты-биле чугааны чоруткан, корум-чурум үрээн хамаатыларның хөрээн суму чагыргазының күжү-биле сайгарган.

Суму чагыргазы бодунуң бюджедин долдурар талазыбиле тус чернин үндүрүглеринден база өске-даа чыылдалардан 29.849.984 рубльди киирип алган.

Өреге болгаш өнчү үндүрүглерин бистиң сумуга хамааржып турар чамдык хамаатылар чедир төлевээн, бо бүгү акша-шалыңның үзүктелиишкининден мындыг болуп турар. Бо амыр эвес ажылды чагырганың специализи Елизавета Бүрбүевна Ондар шыдаар шаа-биле, ак сеткилдии-биле күүседип турарын демдеглевес арга чок.

Суму чагыргазында 32 арат ажыл-агыйы кылып турар хамаатылар бактаап турар, олар кожуун бюджединче үүгле 2.247000 рубльдиң орулгазын киирген. Биче бүдүрүлгелерни, арат ажыл-агыйларны тургузарда суму чагыргазындан доктаалшиитпирни үндүрүп берип турар.

Моон соңгаар суму чагыргазының болгаш чоннуң мурнунга салып турар чамдык сорулгалар бар, чижээ, хуу чоннуң малының одарын, сиген кезип алыр чериниң чогун өөренип көргеш, черниң девискээрин улгаттырып, шыйыш бээрин чер комитединден, кожуун чагыргазындан дилеглерни кылыры. Алдан-Маадыр кудумчузун асфальтыладыры, суур иштинин буга-сумуннарын аштаары, стадионну, катокту, базаар шөлүн кылдырар ажылдарны чедип алыры чугула.

Кирилл ООРЖАК.
Суг-Аксы суму чагыргазының даргазы.

КОРРЕСПОНДЕНТ КЕЖИГҮНГЕ СОҢГУТКАН

Санкт-Петербургтуң күрүне университединиң дузалал математика факультединиң саналдааның езугаар профессор Хеймер-оол Опанович Ондарга (амгы үеде Кызылда коммерция училищезинин директору) бооп болурунун теориязының, математиктиг статистика болгаш математика төөгүзүнүң талазыбиле бөлүк ажылдары дээш Россияның улусчу Эртемнер академиязының корреспондент кежигүнү бедик аттыы тывыскан.

Х. Ондарның математика, ооң төөгүзүнүң талазы-биле ажылдары, чаа ажыдыышкыннары хөй удаа парлаттынып келген. Оларның ең улуглары «Наука» ном үндүрер черге 1977 чылда парлаттынган «Бооп болурунун теориязының болгаш математиктиг статистика дугайында» деп ном, «Академик А. А. Марков биле А. А. Чупровтуң чагаалажылгазының дугайында» деп ажылы англи дылга Нью-Йоркка болгаш Берлинге 1981 чылда үнген.

Амгы үеде Х. О. Ондар «Характеристиг функцияларның пространство тургузуунун дугайында» деп темага доктор диссертациязын доозуп турар.

Серот САЛЧАК.
Агроуниверситеттиң Тыва филиалының башкызы, педагогика эртемнериниң кандидады.

● *Чазак доктаалының күүселдези хыналдада*

МАЛ БАЖЫНЫҢ ХОРАМЧАЗЫН БОЛДУРБАЗЫ — КОЛ СОРУЛГАВЫС ОЛ

Көдээ ажыл-агый ламызынга бүгү кожууннарның көдээ ажыл-агый эргелелдериниң начальниктериниң хуралы болуп эрткен. Ол хуралдың кол айтырыы — Тыва Республиканың Чазааның бо чылдың январь 3-те хүлээп алганы № 1 «1995-96 чылдың мал кыштаглаашкынын организастыг эрттиреринің талазыбиле соңгааарлаттынмас хемчеглер дугайында» доктаалының күүселдези канчаар боттанып турарының дугайы болган. Хуралдың ажылынга эргелелдер начальниктериниң ашгыда кожууннарда кол мал эмчилери, ветеринарлыг лабораториялар эргелекчилери, мал ажылы-биле холбаалыг республика чергелиг организацияларның (Уксаажыдылга каттыжыышкыны, «Зооветхандырылга», Ресветлаборатория, Республиканың мал аарыглары-биле демисел чорудар станциязы, күрконюшня) удуртукчулары киришкеннер. Хуралга Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. О. Оюн база киришкен.

Ол хуралга Чазак доктаалының үүл бүрүзүнүң күүселдезинин талазы-биле сайгарылга болган. Тодаргай дыңнадыгларны, саналдарны ямының сайыдының оралакчызы Н. Д. Балчый-оол, килдис эргелекчизи Д. Ш. Сарыглар, кол специалистер У. Д. Домур-оол, С. И. Сүге-Маадыр, Бай-Тайга, Эрзин, Каа-Хем кожууннарның эргелелдериниң начальниктери Н. С. Күжүгет, В. Н. Эгер, П. Т. Найдан-оол олар кылганнар.

Доктаалдың күүселдезинге киржир ужурлуг өске ямылар, ведомстволарның удуртукчулары болгаш төлээлери база ол хуралга чалаткан. Боттарының талазындан ап чорудуп турар хемчеглериниң, моон соңгаар канчаар ажылды кады уламчылаарының дугайында республиканың хереглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Х. Д. Монгуш, «Тыва тараа продуктулары» акционер ниитилелдиң чиңгине директору Н. Б. Алдачы, Тываның электри четкилериниң кол инженериниң оралакчызы М. Д. Смирнов, Иштики херектер ямазының мал оорлаашкыннары-биле демисел чорудар килдизинин начальниги Н. Л. Ооржак олар боттарының саналдарын киргеннер.

Ынчангаш мал кыштаглаашкының организастыг эрттиреринің хемчеглериниң боттанып турары дараазында байдалдыг кылдыр хуралдан билдинген. Чазактың талазындан көрдүнген хемчеглер ап чоруттунган. «Тыва тараа продуктулары» акционер ниитилел малчыннарны хандырары-биле көрдүнген далганны берип турар, ажыл-агыйлар сөөртүп ап турар. Хереглекчилер эвилели ажыл-агыйларда хлеб быжырар черлерни далган-биле хандырып, көдээде садыгларны бараан-биле хандырарының хемчеглерин ап турар. Чылыг фуфайкалар, кидис идиктер болгаш хөвеңниг чоорганнарны тыпкаш, көдээ садыгларже чорудуп эгелээн. Ам кел чыдар 11 вагон ишти бараанны, ооң иштинде 6 вагон далган болгаш өске-даа аъш-чем аймаан колдуунда көдээде малчыннарже чорудар.

Хөмүр-даш болгаш дус хандырылгазының талазы-биле бергедей берген совхозтар, коллективтиг бүдүрүлгелерже ону үүдүрүп бээриниң хемчеглери чедир күүсеттинмейн, моондак шаптараазыннарлыг шиитпирлеттинип турар. Малчын коданнарның мурнунда үзе кестинген турган электри шугумнарын катап кожарының хемчеглери база саадалдыг шиитпирлеттинип турар. Бо четпестерниң чылдаганнары ажыл-агый удуртукчуларының боттарының шимчеңгир эвезинде, керээ-дугуржулгаларны кылып албайн турарында болган.

Ниитизи-биле мал кыштаглаашкыны хүр эртип турар. Малдың деңгели эки. Төрүттүнген чаш мал колдуунда онча-менди камгалаттынып турар. Эрткен чылдың бо-ла үези-биле дөмейлээрге, анай-хурагаанның төрүттүнгенин, камгалап алдынганы хөй, хаван оолдары база хөй, бызаалларның алдынып турары энир чылгы деннелде.

Дүвүренчиг чүве чүл дээрге — мал-маганның өлүп-хораары, чишке соктунары, чидип, оорга алзыры боон турар. Кызыл, Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга, Өвүр кожууннарда үүгле чаңгыс январь айда өлген бода мал эрткен чылдың январыныңдан 10-дан 20 баш чедир көвүдээн. Шээр малдың бажының кызырлыры Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Чөөн-Хемчик, Кызыл, Бии-Хем кожууннарда көвүдээн. Мөңгүн-Тайгада хой-өшкүнүң хораары эрткен чылдың январьдаазындан 213, Эрзинде 118, Чөөн-Хемчикте — 61, Тес-Хемде 52 баш көвүдээн. А эрткен чылдың январь айда мал-маган хорамчазын база эвээш деп болбас турган. Бо чылдың январь айда Бай-Тайгадан 397, Мөңгүн-Тайгадан 126 сарлыктарны, Бии-Хемден 98 инекти, Каа-Хемден 114 чылгы малды оор алган бооп турар. Оорлаткан хой-өшкүнүң саны үүгле январь айда Мөңгүн-Тайгада 234, Сүт-Хөлде — 200, Улуг-Хемде 101 баш бооп турар.

Өске организациялар-биле санажылганы, ажыл төлевирин ажыл-агыйлар мал бажы-биле боттандырып турары база мал бажын кызырлдырып турар.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ямызының сайыды С. Х. Монгуш хуралдың ажылын түннеп турган, малчыннарны болгаш малчын кожууннарда көвүдээн. Мөңгүн-Тайгада хой-өшкүнүң хораары эрткен чылдың январьдаазындан 213, Эрзинде 118, Чөөн-Хемчикте — 61, Тес-Хемде 52 баш көвүдээн. А эрткен чылдың январь айда мал-маган хорамчазын база эвээш деп болбас турган. Бо чылдың январь айда Бай-Тайгадан 397, Мөңгүн-Тайгадан 126 сарлыктарны, Бии-Хемден 98 инекти, Каа-Хемден 114 чылгы малды оор алган бооп турар. Оорлаткан хой-өшкүнүң саны үүгле январь айда Мөңгүн-Тайгада 234, Сүт-Хөлде — 200, Улуг-Хемде 101 баш бооп турар.

Өске организациялар-биле санажылганы, ажыл төлевирин ажыл-агыйлар мал бажы-биле боттандырып турары база мал бажын кызырлдырып турар.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ямызының сайыды С. Х. Монгуш хуралдың ажылын түннеп турган, малчыннарны болгаш малчын коданнарны, фермаларны аъш-чем, одаар чүүл, кывар-чаар материалдар, электроэнергия-биле үзүктел чок хандырарының немелде хемчеглерин ямы ам-даа ап чорударын, мал кыштаглаашкыныңын хайгааралын ам-даа күштелдирерин медеглээш, кожууннар, сумулар, ажыл-агыйлар деннелинде Чазак доктаалының күүселдезин ам-даа чедир организастаттынмайн турарын демдеглээн. Ооң бир чижээ чүл дээрге — ямының, ооң башкарылгазының адаанда республика организацияларының специалистери доозазы кожууннарда быжыглаттынган, ынаар үнгүлеп, байдалды өөренип көрүп, чер-черлерде боттуг дузаны чедирип турар, а кожууннарда эргелелдерниң, ажыл-агыйларның, сумуларның активи коданнар, фермалар аайы-биле харыысалгалыг кылдыр быжыглаттынган бооп турар. Ынчангаш мал бажының өлүп-хораар, коданнарны-биле оорладыр чоруктарының бар бооп турар ужуру ында.

Оорга удур демиселди шынгыырадырының, мал-маганны садып-саарарын соксадырының эргежок чугулазын хурал демдеглээн.

Ол-ла хуралга часкы ховуажылдарынга белеткелдер дугайында, ол талазы-биле Чазактың тускай доктаалын күүселдириниң сорулгаларын эргелелдер начальниктери болгаш ямының ажылдакчылары тодаралып чугаалашкан.

Манзыла СОДУНАМ.
Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ямызының сайыдының дузалакчызы.

Араттарның республика конференциязы

ЧУРТТАЛГАНЫҢ КОЛ УТКАЗЫ— КҮШ-АЖЫЛ

Февраль айда ТР-ниң Арат, тараачын болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтериниң, араттар, тараачыныларының V республика конференциязы болуп эткен. Конференцияның ажылынга ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак, Чазак Баштыдынын бирги оралакчызы В. О. Оюн, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды С. Х. Монгуш болгаш аграр секторнуң ажылкеректери-биле сырый харылзаалыг, аңаа дерт хамаарылгалыг ведомстволар, албан черлериниң харыысалгалыг удуртукчулары колдуу шуптуу кириишкени конференцияның эң бедик деңнелге, организаттыг эткенин көргүзүп турар.

1995 чылда республиканың араттары, тараачынары кандыг ажылдарны чедиишкиниг шинтпирлээнил, шинтпирлеттинмейн арткан чүү барыл, ажыл-агый чорударынга кымнар азы чүү шаптыктан турарыл, моон ыңай бурунгаарлаарының кандыг аргалары, сорулгалары барыл? Бо айтыры ларының талазы-биле республика ассоциациязының президентизи В. Д. Хемер солдуң илткелинден ТР-ниң Президентизи, Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржактың конференцияга чугаазынган, чалаткан удуртукчуларының айтырыгларга харыыларындан, араттарның саналдары, дилегленриинден шүгүмүүледдиг күзээшкиннериинден база үстүнде бүгү чүүлдерге үндезилеп кылган конференцияның Чазакка киирери-биле протоколдаан шиитпириинден хей-ле чүвени боттандырыл ап болуру тодазы-биле көстүп турар.

1996 чылдың январь 1-ниң байдалы биле республиканың арат, тараачын ажыл-агыйларының саны — 2579, 1995 чылда чаа арат, тараачын 275 ажыл-агый тургустунган, а 218 ажыл-агый (оон иштинде Кызыл хоорайдан 100) болтарының ажыл-чорудулгазын соксаткан. Ниитизи-биле 1992 чылдан бээр 457 арат, тараачын ажыл-агый сандаран дүшкен. Оон ангыда кожууннар, хоорайлар чагыг-аларының хүлээл ап турар шиитпирлери-биле санажылга саннарын ажыдып, үзүл курлавырларын ушта шаап алыр сорулга-биле оске кижилерге эзелеткен, мөге арат ажыл-агыйлар тургустунуп турар таварылгалар эвээш эвес деп илеткелде айтып турар.

Амгы үеде араттарнда, тараачыннарын эргезинде ниитизи-биле көдээ ажыл-агыйга ажылган болур 222 мун гектар чер, оон иштинде 42 мун гектар тарылга шөлү быжыглаттынган. Арат, тараачын ажыл-агыйларда ажылдап турар кижилериниң саны 18 мун четкен. Ол кончуг улуг күш. Ажыл-агый чорудулгазының хевирлери-биле 1304 чер мал, 15 ногаа өстүрер, 40 чер 1220 мал ажылдыг арат, тараачын ажыл-агыйлар бар.

Арат, тараачын ажыл-агыйларының малының бажының өзүлдези 1995 чылда 11 хуу болган. Ам оларда 73,6 мүн баш мыйыстыг бода мал, оон иштинде 6 мүн бажы инектер, **72 мүн баш шээр мал, 4,3 мүн хаван, эвээш эвес сонгыр чылгы мал бар.** Көдээ ажыл-агый техниказы-биле араттарның чепсеелериери өзүп турар. Ам оларда үүгле чүүк машиналарының саны—830, тракторлар —520, тараа ажаар комбайннар 31 четкен. Эртген чылын лизинг үнезини-биле араттар «МТЗ», «�юМЗ» марканың 12 тракторун, 6 чүүк машиназын сатыпаан алгылаан. Ынчалза-даа 10 арат ажыл-агыйының 2 тракторлуг, 3 автомашиналыг, 100 ажыл-агый чангыс тараа ажаар комбайныг болуп турарын күдүүк деп **нел деп санаар. Көдээ** ажыл-агый продукциязын болбаазырадып кылыры-биле соолгу ийи чылда **«Арат-хаңгыылга»** дамчыштыр 12 бичин пекаряны, 10 бичин тараа дээрбезин, оон ангыда суттун, эттин эге болбаазырадыгазын кылыр дериг-хереклеррни араттар салып алгылаан. Олар колдуу ажыглаттынын туннери С. В. Есиков, бо одурулларның автору.

Каа Хем кожуунуң Бояровка суурунуң чанында бистин Сарыг-Септи ОСТЭ-ниң начальниги М. В. Хабаров үткүп алгаш, Копту Обручев аттыг тайга бистиң дужувуста кайыыңдан бээр кестүп чытты. Долгандыр ак менги-биле шугланыпкан тайгалар, мында харның ак, арыг деп үвезин кара ыштыг Кызылдан келген боттарывыс кайгап, сонуургап турдувус. Копту иштиндеп арттың кырынга чедир орукту кылырынга улуг чарыгдал үнерин тускай эртемниглер чугаалажып турдулар. Оон улаштыр Хапталыг Оюктааш, Дерзин хемниң бажын тайга эдээ-биле кежер чер болду. Орукту бергези черле кончуг, оон тодаргай чижээ болур—«Ойна» алдын тывыкчылар артелиниң ийи улуг «Урал» машиназы орук-та чүүктүг үрелип калган туннери С. В. Есиков, бо одурулларның автору.

Каа Хем кожуунуң Бояровка суурунуң чанында бистиң Сарыг-Септи ОСТЭ-ниң начальниги М. В. Хабаров үткүп алгаш, Копту хемниң иштин оруу эскертивис. Ол эртен дыка соок-даа турган болза, бистин берге оруктарга таарыштыр кылган, белен-селен черге тура дүшпес автобузувус суугулуг, одап аарга, чылыг магалыг, Копту хемниң иштин оруу эскен орда төмес-ле чорду—хадын, дыт, шиви, деш хоруй үнген, чайын болза та кайы хиве чар ш оран. Хемниң иштинде ыңдыг берге оруктар чок болду, үүгле чайын ылар чер-черден үнүп турар болгаш, дошталып калган, оны өскериңге өлүп бер-елеп көрдүвүс. Төлевидекчи инженер А. Непомнящий, С. Сапаа, М. В. Хабаров олар автобустуң кабининге олурып алгаш орукту бүүн талазы-биле шиитпирлеп чуруп, хемчээл дүрүккэ тыртырып ап көрдүлер. Копту хемниң бажына Аъдыг хөзүрүг деп черге келдивис көвүрүг эргижирээн, оны чаартып кылырының чугулазын дусуруштулар. Копту эртының кырынче үнүптерге чайынды улам-на улгадып орук берге-леп кел чыдар. Бодап «Ойна» алдын артельдың ажылчыннары доктаамал аргыжып турар болгаш орук бар.

Эртенгинин 11 шакта Копту артының кырынче үнүп келдивис. Кызылдан үнүп турувуста 37 градус соок турган болза, мында чылыг-холчок, хүнүүн аяс болганындан академик хемниң иштин оруу эскертивис. Ол эртен дыка соок-даа турган болза, бистин берге оруктарга таарыштыр кылган, белен-селен черге тура дүшпес автобузувус суугулуг, одап аарга, чылыг магалыг, Копту хемниң иштин оруу эскен орда төмес-ле чорду—хадын, дыт, шиви, деш хоруй үнген, чайын болза та кайы хиве чар ш оран. Хемниң иштинде ыңдыг берге оруктар чок болду, үүгле чайын ылар чер-черден үнүп турар болгаш, дошталып калган, оны өскериңге өлүп бер-елеп көрдүвүс. Төлевидекчи инженер А. Непомнящий, С. Сапаа, М. В. Хабаров олар автобустуң кабининге олурып алгаш орукту бүүн талазы-биле шиитпирлеп чуруп, хемчээл дүрүккэ тыртырып ап көрдүлер. Копту хемниң бажына Аъдыг хөзүрүг деп черге келдивис көвүрүг эргижирээн, оны чаартып кылырының чугулазын дусуруштулар. Копту эртының кырынче үнүптерге чайынды улам-на улгадып орук берге-леп кел чыдар. Бодап «Ойна» алдын артельдың ажылчыннары доктаамал аргыжып турар болгаш орук бар.

Эртенгинин 11 шакта Копту артының кырынче үнүп келдивис. Кызылдан үнүп турувуста 37 градус соок турган болза, мында чылыг-холчок, хүнүүн аяс болганындан академик Сыын-оол Донгак, Эрзинден Б. Ч. Күнчүн, А. С. Соян, М. К. Дугур, Тожудан Сундуй-оол Арандол, Павел Молчанов, А. О. Бадыргы, Таңдыдан Семен Петенев, Михаил Салчак, В. И. Чолдак-оол, Каа-Хемден В. И. Пирогов, В. М. Калников, Кызыл кожуундан Алдын-оол Хертек, А. С. Сарыглар, А. А. Попазюк, «Серебрянка» тараачын ажыл-агыйы дээш хөй-ле кижилерни, ажыл-агыйларны В. Д. Хемер-оол адап мактаан.

Дыштанып чай чок күш-ажыл — езулуг арат, тараачын кижилериниң амыдыралының дөзү, чуртталгазының кол утказы. Ынчангаш оларның төлептиг чоруу болгаш-келир үеге бүзүреллдии, чуртталгазының хевири болгаш шынары оон үндезилеттинип түргустунар. Чаа араттарның өске кижилерден ылгалы — оларның амыдырал чуртталгага, күш-ажылга ынаа, сагыш-сеткилинин чаагайы, төрээн чурт, торел чон биле тудуш бис деп ыяк медереп билип чоруурунда. Ынчангаш олар өске кижилериниң малын, тараазын, дүгүн, сүдүн оорлавастар. Черниң малдың, техника болгаш дериг-хереклериниң өзлери апаргаш, арат, тараачын кижилер үүгле бодунуң күжү, угаанындыг ажыл-агыйның чорударын болгаш оон ыңай хөгжүдерин чедип алыр, бүдүрүлгезин калбарыр болгаш чаартырлар. Арат кижиниң ат-алдары оларга ыдыктыг.

Арат, тараачын ажыл-агыйларның чамдык шиитпирлээри — эргежок чүүгүла социал-экономиктиг айтырыгларын көрүп корээлиңер. Россия Федерациязының **1995 чылдың апрель 24-те үнген «Төпчүткен чээлилер болгаш оларның хүүзүн саналарын эге көөрүнүң дугайында» Хоойлузун езугаар 2005 чылга чедир 17,6** млрд. рубль түүнүг чээлилер хүүзүн төлээриг соңгаарлаткан. Ол 2000 арат ажыл-агыйларга хамааржыр, 1995 чылдың хат-шуурганындан болган 220 млн. рубль болгаш часкы, чайгы үеге болган кандаашкынының чедиргени 210 млн. рубль түүнүг каражаларны ТР-ниң Сан яамызын таварыштыр дуза-дамчы кылыр когараан ажыл-агый бурунги А. А. Неволиниң мында кылып турар ажыл-хөрээ рынокту негелдезинге бүрүн дүгжүп турарын ажылчыннар боттары-ла чугаалап турдулар.

Орта хонуп алгаш, эртенинде Тожу кожуунуң талазынче шимчеп үнүптүвүс. Ак-Хем бажы тайганың эң бедиинче үүгеш, орукту канчаар кылырын сүмелештивис: Бо талазындан Тоора Хем чедип шыдавас бис дээрзинге шуптувус бүзүредивис, ынчалзаа-даа орукту моон кылын эгелээр дээрзин тускай эртемниглериниң саналы чаңгыс аай боор турду. Эң-не берге участоктуң бирээзи Мөөн Хөлдүн кыдыы-биле арткан тулаалыг, малгаштыр орук. «Тыва автоорук» эргелениниң начальниги С. С. Саная-ның чугаазы-биле алырга, орук берге, кылыр ажылдың хой, хой кезиниче тайга кыры-биле чоруп турар болганда, 5 дугаар колонниңың оруунга хамаарышкы аңаар дээрзин өскелеп демдегледи. Мөөн Хөлдүн бетинге орук ажылчыннары чурттаар орын-бажыңны кылыр дээрзин сүмелештилер.

Кызыл — Тоора Хем машина оруунуң узунун саная коорге, 180 км боор болур дээн тускай эртемниглер санап турар. Туран таварыштыр чоруп турар кыцкы орук 360 км болгай. Бо орукту ажыглалга киирериптер болза, Тожуның чонунга буянныг хереки кылганы ол боор. Бо орукту кылыр талазы-биле шиитпирлээр айтырыгларга хой, оон төдаргай чижээ акша-төгерик, машина-техника, тулуг материалдары дээш, чүү чок лээр. Амдыгаштан-на белеткел ажылдары эгелей берген.

Сергей ХЕРТЕК.
«Шынның» корреспондентизи.

Борта эге дадывыр төлээринге араттарга ТР-ниң Чаза дуза көргүзер бодап турар. Оон аңгыда республикага 100 млрд. рубль түүнүг аъш-чемниң девискээр фондузун тургузуп алыр деп планнап турарын база Президент чугаалаан. Ол буде бээр болза, араттар-биле керээлер чаргаш, оларны авансылап акшаландырып болур. Чаа өгленген ог-бүлелерге дузалаары-биле харылзашкак натурга чээлизи дээр чээлини бээр бодал база бар. Чижээ, ногаа, тараа, картофель үрезиннери-биле ышкаш.

Италия-биле аът эзди садыглажыр болза, хөй түүнүг долларларны ажылдап ап болурун, мыйыстыг бода болгаш чылгы малдарның кежин болбаазырадыр дериг-хереклерни итальяннар салып бээр деп турарын база чугаалаан.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды С. Х. Монгуш эткен чылын бараанныг чээлилерни үлежип турда, Сан яамызы ону албан «Тыва нефть продуктулары» күрүне будүрүлгезин таварыштыр эрттирген, көдээ будурукчуларга 9 млрд. рубльдің каражазын чедиргенин шүгүмүүлеп, ону бо чылын катаптавазын дилээн. Коллективтиг ажыл-агыйлар, араттарга дузалап турар; «Сен колхозчу, мен— арат мен» — деп ангылажыр чорукту соксаткаш, деминг ажылдаарын араттарга күзээн.

Бо конференцияга болгулаан шүгүмүүлелдерни, саналдарны шуптуузун маңаа киирери болдунмас.

Кол-ла чүве— черни шын ажыглап тургаш, көдээ ажыл-агый продукциязы будүрүп турар кижилернин, коллективтиг ажыл-агыйларның ажылчыннарының-даа, араттарның-даа, тараачыннарының-даа төнчү сорулгазы аъш-чем продуктулары-биле, чиг-эт-биле Тываның чонун хандырары ТР-ниң Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле күрүне комитеди, Тываның аъш-чем корпорациязы, «Тываагрохандырыгга», «Тыва тараа продуктулары» акционер ниитилелдер. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы, эт комбинаттары, араттар, тараачыннар боттарының аразында дугуржулгалар чарып, алгаш, продукция будурүлгезин улам көвүдедир дээш ажылдаары.

Болат-оол СААЯ.
«Шынның» корреспондентизи.

КЫЗЫЛ—ТОЖУ АВТООРУК КЫЛДЫНАР

Чоокта чаа Тыва Республиканың Чазаа Тожу кожуунуң экономиказын хөгжүдер талазы-биле «Ак-Хем агыйны чорударылы» чанчыл болуп келген хевирлерни катап тургузарынга болгаш бойдус чиг эт курлавырларын комплекстиг ажыглаарынга үндезилээш, Тожу кожуунуң экономиказын үе чадаган хөгжүдер дугайында» доктаалды хүлээп алган. Бо доктаалды Чазактың хүлээп алганы таварылга эвес, шынан-ла. Тожу кожуун Тываның өске кожууннарынга көөрде онзагай бай-лалдыг, аргыжары кыжын даа, чайын-даа берге чүүлдернин бичээнге санаттыны турар. Ынчангаш Тожуну Кыдыы Сонгу чүкке хамаарыштырганы черле чен.

Чазактың ол-ла доктаалында Тыва Республиканың үлетпүр-энергетика, транспорт болгаш харылзаа сайыды Н. Б. Дьяковка, «Тыва автоорук» эргелениниң начальниги С. С. Саная-га март 1-ге чедир Кызыл — Таштыг — Тоора-Хем аразында машина оруун кылыр талазы-биле боттарының саналын киирериг дааскаш. Турар таварыштыр Тожу-биле машина оруу-биле январь февраль ай-ларда чоорур март 1-ле орук хагдынар. Кыштың чыккылама соогунда, ийи ай иштинде шоолуг чүүк сөөртүп ыдавас — орук үстүп каар. Чайын —июнь айдан октябрьга чедир теплоходтар чоруп турар. Чылдың беш айында Тожуже самолеттан өске кандыг-даа транспорт чорбас, чонунуң амыдыралында, кожуунуң экономиказында бир тургустунуп келген берге айтырыг бо. Үеним бо кожуг берге байдалында бүүн кожуунуң чонун самолет-биле аъш-чем дажыр хандырары черле болгунмас дээрзин Чазак өөренип көргеш, кыш, чай чок аргыжын турар машина оруун тударынче киирэнгей салып эгелээни чептүг.

Тожу кожуунче машина оруун кылыр талазы биле «Тыва автоорук» эргелениниң саналдааны орукту шиитпирлеп көөр, оон төлевиделин кылыр чеди кижилер тургустунган комиссия февраль 13-те эргелениниң 7 шакта Кызылдан үнүптүвүс. Олар кымнарыл дээрге «Тыва автоорук» эргелениниң начальниги С. С. Саная, Тожу кожуун чагыргазының даргазының орлакчызы А. А. Дроничин орукту төлевиделин кылыр инженер А. А. Непомнящий Сарыг-Септи орук-септе-лгеге-тулуг эргелениниң начальниги М. В. Хабаров «Тыва суг мелиорация» механизация эргелениниң начальниги Г. А. Смирнов. Ол-ла организацияның кол инженери А. А. Попазюк, Тожу кожуунуң Бояровка суурунуң чанында бистиң Сарыг-Септи ОСТЭ-ниң начальниги М. В. Хабаров үткүп алгаш, Копту хемниң иштин оруу эскертивис. Ол эртен дыка соок-даа турган болза, бистиң берге оруктарга таарыштыр кылган, белен-селен черге тура дүшпес автобузувус суугулуг, одап аарга, чылыг магалыг, Копту хемниң иштин оруу эскен орда төмес-ле чорду—хадын, дыт, шиви, деш хоруй үнген, чайын болза та кайы хиве чар ш оран. Хемниң иштинде ыңдыг берге оруктар чок болду, үүгле чайын ылар чер-черден үнүп турар болгаш, дошталып калган, оны өскериңге өлүп бер-елеп көрдүвүс. Төлевидекчи инженер А. Непомнящий, С. Сапаа, М. В. Хабаров олар автобустуң кабининге олурып алгаш орукту бүүн талазы-биле шиитпирлеп чуруп, хемчээл дүрүккэ тыртырып ап көрдүлер. Копту хемниң бажына Аъдыг хөзүрүг деп черге келдивис көвүрүг эргижирээн, оны чаартып кылырының чугулазын дусуруштулар. Копту эртының кырынче үнүптерге чайынды улам-на улгадып орук берге-леп кел чыдар. Бодап «Ойна» алдын артельдың ажылчыннары доктаамал аргыжып турар болгаш орук бар.

Эртенгинин 11 шакта Копту артының кырынче үнүп келдивис. Кызылдан үнүп турувуста 37 градус соок турган болза, мында чылыг-холчок, хүнүүн аяс болганындан академик Сыын-оол Донгак, Эрзинден Б. Ч. Күнчүн, А. С. Соян, М. К. Дугур, Тожудан Сундуй-оол Арандол, Павел Молчанов, А. О. Бадыргы, Таңдыдан Семен Петенев, Михаил Салчак, В. И. Чолдак-оол, Каа-Хемден В. И. Пирогов, В. М. Калников, Кызыл кожуундан Алдын-оол Хертек, А. С. Сарыглар, А. А. Попазюк, «Серебрянка» тараачын ажыл-агыйы дээш хөй-ле кижилерни, ажыл-агыйларны В. Д. Хемер-оол адап мактаан.

Дыштанып чай чок күш-ажыл — езулуг арат, тараачын кижилериниң амыдыралының дөзү, чуртталгазының кол утказы. Ынчангаш оларның төлептиг чоруу болгаш-келир үеге бүзүреллдии, чуртталгазының хевири болгаш шынары оон үндезилеттинип түргустунар. Чаа араттарның өске кижилерден ылгалы — оларның амыдырал чуртталгага, күш-ажылга ынаа, сагыш-сеткилинин чаагайы, төрээн чурт, торел чон биле тудуш бис деп ыяк медереп билип чоруурунда. Ынчангаш олар өске кижилериниң малын, тараазын, дүгүн, сүдүн оорлавастар. Черниң малдың, техника болгаш дериг-хереклериниң өзлери апаргаш, арат, тараачын кижилер үүгле бодунуң күжү, угаанындыг ажыл-агыйның чорударын болгаш оон ыңай хөгжүдерин чедип алыр, бүдүрүлгезин калбарыр болгаш чаартырлар. Арат кижиниң ат-алдары оларга ыдыктыг.

Арат, тараачын ажыл-агыйларның чамдык шиитпирлээри — эргежок чүүгүла социал-экономиктиг айтырыгларын көрүп корээлиңер. Россия Федерациязының **1995 чылдың апрель 24-те үнген «Төпчүткен чээлилер болгаш оларның хүүзүн саналарын эге көөрүнүң дугайында» Хоойлузун езугаар 2005 чылга чедир 17,6** млрд. рубль түүнүг чээлилер хүүзүн төлээриг соңгаарлаткан. Ол 2000 арат ажыл-агыйларга хамааржыр, 1995 чылдың хат-шуурганындан болган 220 млн. рубль болгаш часкы, чайгы үеге болган кандаашкының чедиргени 210 млн. рубль түүнүг каражаларны ТР-ниң Сан яамызын таварыштыр дуза-дамчы кылыр когараан ажыл-агый бурунги А. А. Неволиниң мында кылып турар ажыл-хөрээ рынокту негелдезинге бүрүн дүгжүп турарын ажылчыннар боттары-ла чугаалап турдулар.

Орта хонуп алгаш, эртенинде Тожу кожуунуң талазынче шимчеп үнүптүвүс. Ак-Хем бажы тайганың эң бедиинче үүгеш, орукту канчаар кылырын сүмелештивис: Бо талазындан Тоора Хем чедип шыдавас бис дээрзинге шуптувус бүзүредивис, ынчалзаа-даа орукту моон кылын эгелээр дээрзин тускай эртемниглериниң саналы чаңгыс аай боор турду. Эң-не берге участоктуң бирээзи Мөөн Хөлдүн кыдыы-биле арткан тулаалыг, малгаштыр орук. «Тыва автоорук» эргелениниң начальниги С. С. Саная-ның чугаазы-биле алырга, орук берге, кылыр ажылдың хой, хой кезиниче тайга кыры-биле чоруп турар болганда, 5 дугаар колонниңың оруунга хамаарышкы аңаар дээрзин өскелеп демдегледи. Мөөн Хөлдүн бетинге орук ажылчыннары чурттаар орын-бажыңны кылыр дээрзин сүмелештилер.

Кызыл — Тоора Хем машина оруунуң узунун саная коорге, 180 км боор болур дээн тускай эртемниглер санап турар. Туран таварыштыр чоруп турар кыцкы орук 360 км болгай. Бо орукту ажыглалга киирериптер болза, Тожуның чонунга буянныг хереки кылганы ол боор. Бо орукту кылыр талазы-биле шиитпирлээр айтырыгларга хой, оон төдаргай чижээ акша-төгерик, машина-техника, тулуг материалдары дээш, чүү чок лээр. Амдыгаштан-на белеткел ажылдары эгелей берген.

Сергей ХЕРТЕК.
«Шынның» корреспондентизи.

Хемчээли 2 катап кызырлыр

● Кыштаглаашкын—хүннүң айтырыы

БАЙДАЛЫВЫС БАГАЙ ЭВЕС

Межегейниң арат, тараачын акционер ниитилелинде 1040 баш төрүүр хой бар. Ам бо хүннерде олардан 1002 хой төрээн, оларның 924 хураганы онча-менди доругуп турар. Эң хей хой Александр Монгуштуң коданында. Оон кыштаа эң кыдыкы «Полигон» деп черде, дузалакчы кадарчызы Хеймер-оол Ооржак, сакманщиги Александрның кадайы Галина Монгуш олар багай эвес ажылдааннар.

Бо чылын бир дугаар төрүүр дунгуш хойда ажыл-агыйның дуржулгалыг кадарчызы чораан Александра Ооржактың хоюн ортун оглу Мерген Ооржакка хүлээдип берген бис. Ук коланда 300 төрүүр хойнуң 170-и төрээн, хураганнар база-ла онча-менди. Бир дугаар төрүүр хой болгаш ындыг ийикпе, Мергеннин азазы Александра Кам-оловна, кеңи Антонина-биле каны сакманшиктер кыштааннар, олар колдуу кажаадан үнмээннер. А дузалакчы кадарчылап, Антонинаның ачазы Александр Дарыма база кыымаккай ажылдап келген.

Зинаида Ооржактың, Зоя Ооржактың коданнарында 123-123 баш хой төрээн. Ол кышкаш эң-не эвээш хураган Эртине Монгуштуң коданында. Оон дузалакчызы, сакманщиги моон мурнунда үргүлчү кадарчылап чораан, дуржулгалыг кадарчылар, каты, кат-иезин Бушук-оол Оюн, Тыртык-Кара Оюн олар кызын ажыллап турбужеге хураганнар хорамчалыг болган. Чүге дизе Эртиченин коданында эң сеелгу катап төрүүр кырган хойлар, олар оолдарын тоттурбас, ара салыр-чоруктар хей болган.

Малчыннарывыч ниити чурттап орар байдалды эки. Совхозтуң пекарнязы бо хүннерде ажылдавайн турар, а кажан пекарня ажылдап турда, малчыннарга хлебти неделя сонында чедирип турган. Бичии чылый бээрге, пекарня база катап ажылдаар ужурлуг. Чоокта чаа малчыннарга макарон кылыгларын, үстү, шоодай чиг далганны, хеп чуур порошок, саваннарны чедирип берген. Аъш-чем, одаар үүл, талазы-биле малчыннарның талазындан кандыг-даа кегелде, хомудал чок.

Мал чеми база четчир, сиген-даа, саван-даа, дус, брикеттер, эът-сөөк далганы, эвээш-биче даа болза, сула база бар. Чаңгыс четпес-ле чүвевис — эм-тан өртөөнге арай-ла күш четпейн баардыр бис. Ылангыя чаш хураганнарның ижин-шөйүнду аарыгларынга удур эмнер кончуг негеттинин турар. Малчыннарга суг сөөртүлгезин үзүктеллирбейн турар чолаачы Олег Куларны адавас арга чок. Ам үүгле малчыннарның боттарындан хей чүве, хамааржыр. Ындыгдаа болза часкы соок аарыг, болгаш саргы кончуг бергедеди бээри билиш чок.

Георгий САНЧЫ.
Хойжу бригаданың бригадири.

● Мал бажын өстүрер дээш

ШАННАЛДАР ШЫЫРАК БОЛУР

Чыл эгезинде мал санаашкынының түннели-биле алырга, «Таңды сыны» совхозка мыйыстыг бода мал 588 баш, оон иштинде төрүүр 215 баш, шээр мал 9987 баш, оон иштинде 3408 төрүүр ошку, 628 хой бар. Чылгы малдың саны 129 баш, Шээр мал 33 коланнарда, а сарлык, инек, чылгы 6 коланда кыштаглап турар. Хой оолдап эгелээн, инек, сарлык үш айда, ошку апрельден эгелеп төрүүр.

Амдыгыында ниитинин малының күш-ленгели ажыр-бас, кыштың хор ажыр турар. Мал аарыглары, эң ылаачыгы колур амдыгында барыктыр.

Мал чеми-биле хандырылга мүн-не чүгээр. Совхозта, мал коланнарында сиген курлавырлары бар. Суланы, ескеке-даа төрүүр малга бээр холуксаалыг чем аймаан сураглаңып, тываның аргахоргазын дилеп тып, хемчеглерни ап эгелей берген; Төрүүр коданнарга сула дарый херек.

Мал бажын чидириг чок камгалаар, ниитинин малының баш санын көвүдедир талазы-биле Чазак докторларын чыл эгезинде үндүргени кончуг-ла үезинде алдыныр турар хемчеглер-дир деп саная мен. Оон башка совхоз малчының баш саны аажок аразжан.

ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыдының орлакчызы Н. Д. Галчий-оол кожуунуң көдээ ажыл-агыйының тускай эртемниглерин чыып, семинарны организастап эрттирген. Ол семинарның ажылына кожуун чагыргазының даргазы Т. Д. Донгак база киришти. Ниитинин малының баш санының чамгалалының магадылалын хандырган, хой мал толу алган хойжуларны, эштежилге, кооператив, коллективтиг ажыл-агыйларны, хей сүт сагган ферма, саанчыларны шаннал-мактаарының талазы-биле хемчеглерни семинарның киржикчилеринге дыцнадып, таныштырды. Ол хемчеглерни малчын бүрүүнге дыцнадып, тайылбырлап эгелей берген.

Саяна ДАРЗЫГ.
«Таңды сыны» совхозтуң мал эмчизи.
Тес Хем кожуун.

ДАЙЫНЫ СОКСАДЫР

Чечен Республикада хей өлүм-чидимниг, улуг каража-когаралдыг, коргунчуг дайын төнчү чокталгаш турул берген. Бо республиканың кандыг-даа буруу чок ажылчы чону, хилинчек чок чаштары, кыгыннары, инвалидтери аштап, суксап, чурттаар чери чок түрегдеп, качыгдап турарын көрүп, дыцнап тур бис.

Бо дайынга та чеже хире хей түнүг акша-төгерикти үндүрүп, чарыгдап турар чүве! Ол хей болуру кымгаа-даа билдингир. Оон уламындан бүгү чурт (Россия Федерациязы), оон иштинде Тыва Республика бергелерге таваржып, акша чок болуп турар деп билип чоруур мен.

Шак мындыг бужар дайынның кымга-даа ажыы чок, үүгле буруу чок чон түрелдээр, когаралга таваржыр, чурт хоозураар. Дайын-чаанның чаа уржуктарын эктимге чүүктеп арткен, аныяамдала инвалид болу берген кижи болгаш ону билир мен. Ынчангаш Россия Федерациязының удуртулгазындан Чечен Республикада дайынны тайбың арга-биле дүргенне соксадырын, федералдыг шериглерни оон үндүрерин негеп турар мен. Бо дайынны соксадыр дээш РФ-ниң Президентизи Б. Н. Ельцинниң ап чорудуп эгелээн хемчеглеринин хуусаазын уадып турбайн, Чазактың талазындан дээштиг хемчеглерни алыр үеэ келген.

Шалгы САЛЧАК.
Дайынның хоочуну, инвалид.
Сут-Хөл кожуун.
Кара-Чыраа суур.

Башкының арга-дуржулгазы

КИЖИЗИДИЛГЕЛИГ ЁЗУ-ЧАҢЧЫЛДАР

Тыва улустуң кижизидилгезиниң кол сорулгазы — уруглар угаан-сарыылдыг, кадык-шыырак болгаш мөзү-шынарлыг эки кижилер-болурунче угланган. Ынчангаш маңаа тыва чоннуң чамдык кижизидилгелиг чаңчылдарын көрүп көрээлиҥер. Уругларның кижизидилгези хамыктың мурнунда оларның ада-иезин дөзээнинден хамааржыр. Чүгле даштыкы хевири эвес, иштики мөзү-шынары, аажычаңы база хамааржыр. «Хол изин бут изи базар», «Ада-ие кандыг болдур, ажы-төлү ындыг болур». Бо үлегер домактарда уругларның чүгле даштыкы хевирин дөзээр эвес база оларның ажыл-ишчи чаңын, чурттадгазын уламчылаарын өттүнери болур.

Тывалар уругларга ынак, ынчангаш хөй уругларны «бурган авыралы» дээр. Уруг төрүттүнери—улуг байырлал, өг долу ажы-төлдүг болза, эң ядыы кижи безин чоргаарланыр, бай кижи болур. Чаш уругну азыраарда незинің хоюг чымчак өпей ыры, адазының хоюг хөөмейи оларның угаан-медерелингге чажындан тура сиңниккен болур. Тываларда ырлап, хөөмейлеп, каргыраалап, сыгыртып билбес кижи чок дээри-ле шын, үндезининг хевирлиг.

Уруглар элээн улгадып, бир, ийи хар чеде бээрге, аңаа янзы-бүрү көгүдүглерни ажыглаар. Көгүдүгнүң дыл-домаа бичии уругларга таарыштыр чогааткан болур. Ында үн өттүнген база чүвелерни бичиилеткен, чассыдыр адаан сөстер хөй болур. Чижээ, бопук — идик, найнам — чем, «мүүкей» — инек, чичи — анай. Оон ыңай бичии уругларның дыл-домаан сайзырадырына база ажылгыр, дузааргак, бичи сеткилдиг болурунга оюннар улуг ужур-дузалыг. Чижээ, Матпаадыр, Аскак-кадай дээш, оон-даа өске. Бо оюннар уругларны сагынгыр, тывынгыр база күш-ажылга ынак, ону хүндүлээринге өөредир. Сайзанак — ам-даа тыва уругларның ынак оюну. Олар улуг кижилерниң амыдыралындан көрген, билгенин өттүнүп ойнаар. Маңаа уругларның чогаадылгазын, келир үеде амыдыралга белеткендирер. Уругларның чугаазы дорт, чечен болзун дээш дүрген-чугааларны өөредир. Оларны шалыпкын, чаңгыс тыныш иштинде чугаалаар дээш маргылдажыр. («Машпаадыр» деп номдан шилип ап болур). Уругларның эки бүдүштүг, чаагай аажы-чаңныг болуп өзеринге, күш-ажылы улуг ужур-дузалыг. Тыва улустуң амыдыралы шаандан тура мал-маган-биле холбашкан болгаш уругларын бичиизинден тура мал азырап, өстүреринге өөредир.

Тараалаң черниң уруг-дарыын бичиизинден тура тарааны тарып өстүреринге өөреткен болур. Тарааны кажан тарыырын, суггарарын, ажаарының үелерин, ооң кол-кол аргаларын шиңгээдип алырынга өөредир. Аът, шары бажы мунар, буга суун эжер, чер суггарар дээш, кылыр ажылдар-ла хөй. «Дойдан—тодар, малгаштан — байыыр» деп үлегер домакта кончуг-ла шын чугаалаан. Тарааны ажаап алган соонда безин кылыр ажыл эндерик. Ону бастырар, арыглаар дээш-ле баар болгай. Ооң соонда ону хооруп, соктап өөредири база албан. Шаанда белен хлеб бар эвес, ынчангаш уруглар бала ууптар апаргаш-ла тараа соктап билир турган. Амгы үеде ону уткан болгай бис. Ынчалза-даа чамдык улустуң тараа тарып, ону ажаап өстүрүп, соктап чип, чонунга садыш турары өөрүнчүг. Уттундуруп бар чыткан чаңчыл катап эгиттинген.

Тыва улус оолдарын аңнаарынга чажындан өөредип чораан. Оолдар 10-14 харлыг тургаш өрге, кодан, торлаа дузактаар, какпалаар турган. Аннаары база белен эвес. Ол аң-меңниң бар-чогундан, ок-чемзектиң шынарындан, олча чогундан хамааржыр. Аңнаашкын кижилерни караа көскү, кулаа дыыжы, аваантыр, кашпагай, эрес, тураскоруктуг болгаш төрээн черинге, бойдуска ынакшылдыг, хайгааравчал болурунга өөредип, бот-боттарынга дузааргак, биче сеткилдиг чорукка чаңчыктырар. Аңчыларның ажылы-амыдыралын мактаан, алгап-йөрээген аас-чогаалдары хөй.

Эзим черниң аңын
аңнаар
Эрестиг-ле аңчы-ла мен.
Эзертенгеш, чорупсумза,
Элик, хүлбүс эккээр-ле
мен.

Чүгле аңнаарынга эвес, аңчы кижиниң сагыш чоруур сагылгаларын база оолдарынга чагып, сургап, өөредип чораан. Тыва улус шаандан тура ус-дарган, уран-шевер чораан. Эр улус өгнүң бодундан эгелээш, ооң иштинде эт-херекселдерни чазап сиилбиир турган. Демирден аяк-сава, ыяштан орун, аптара, согааш, бала, деспи дээш, оон-даа өске үүлдерни кылып ап турган. Мунуп чоруур аъдының херекселдерин: үүген, чулар, эзерин олар кончуг чараш кылдыр мөңгүн-биле каастаарын ам-даа уламчылап чоруурунга өөрүвес арга чок: «Эки дарган эргээн какпас», «Уран кыс удазынга ораашпас», «Иелиг кыс шевер» — деп үлегер домак кыс улуска хамааржыр турар.

Тыва херээжен улус аразында алгы эттеп, оон тон, бөрт, идик даарап билбес, улдуң сырып, идик улдуруп билбес кижи барык ховар турган. Ол үеде садыг чок турда өг-бүленің кежигүнери идик-хеп-биле боттарын хандыртынар турган. Кыс уруглары бичиизинден тура аңаа өөредир. Оон ыңай тыва чемнерни кылырын база өөредир. Тыва чемни кылып белеткээри онзагай тускай мергежил болур. Кыс уруглар боттарынга таарышкан хууңнарлыг, аңаа хой, ешкү саар турган. Тыва улустуң база бир онзагай ажылы — дүк салыры болур. Ол ажыл барык чазын хой кыргылдазындан эгелээш, күскээр чайын кидисти эт-сеп кылдыр даарап кылырынга чедир уламчылаар. 5-6 харлыг бичии уруглардан эгедээш, кырганнарга чедир шупту кижилер аңаа киржир. Бичии уруглар түленди, хараган баштарынга дүшкен дүгүн чыыр. Оолдар дүк кагар савааштар кезерингге, дүктү салып турда суг дажып бээринге дузалаар. Ынчангаш ол бүгү ажылды уруглар чажындан шиңгээдип, ону көрүп турган, кылып билир кылдыр өөренип алыр. Өг кидизин кылыры, ширтектерни сыырын, угулзалаары дээрге, эң-не шевер, ус кижилерниң кызымак ажылы болур. Дүк салырда аалдың улуг кижизи йөрээл салыр:

Дыткан дүк дыттынгыр
болзун!
Үскен дүк үстүнгүр
болзун!
Салган дүк салдынгыр
болзун!
Чашкан суу чараштыр
дүжүп,
Суглаан суу шулу дески
сиңзин!

Дүк салырда кожазында аалдарның улузун база чалап аар. Ынчангаш ол коллективтиг ажыл-агыйга база өөредип турар. Аңаа келген улустуң аразында эки-багын чугаалажып, харылзажырының база бир аргазы болур-дур.

Тыва улус уругларын эң эки бүдүштүг, ажылгыр, кежээ, ак сеткилдиг, дузааргак кылдыр кижизидип чорааны моон илдең. Адаиезиниң сөзүн дыңнавас, ажылдан далдараар, чалгаа, шүшпең, улуг туралыг кижилерни улус көрбес, оларны үлегер домактарынга болгаш кожамыктарынга кочулап чораан.

«Төл багы — өг чуду,
Төрел багы — аал чуду».
«Кижиниң экизи сагы-
жында,
Кидистиң экизи
бүдүжүнде».
«Өөнге олутпай болбас,
Өөрүнге өжээти болбас».
«Чалгаа кижи бажым
дээр,
Чазый кижи суксадым
дээр».

Надежда ЧАДАМБА.
Баян-Кол ортумак школазы.

Соңгулда дугайында бодал

ЧАМДЫЫЗЫН ЭДЕ КӨРЗЕ...

Бистиң Барыын-Хемчик кожуун девискээринге Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга Тываның чаңгыс мандаттыг 27 дугаарлыг округунга болгаш Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралынга (съездизинге) кежигүнер соңгулдалары болуп турган үелерде кожуун, участоктар комиссияларының талазындан чамдык четпестер, частырыглар турган-даа болза, ниитизи-биле соңгулдалар дугайында хоойлуларга, дүрүмнерге дүүштүр эрткен.

Кожуунның даңзыга киргеи соңгукчуларының 80 хуузу бадылаашкынга киришкен. Партиялардан болгаш шимчээшкиннерден «Бистиң бажыңывыс — Россия» дээш 60,3 хуузу, Тываның чаңгыс мандаттыг 27 дугаарлыг соңгулда округундан кандидат Г. А. Салчак дээш 73,1 хуузу бадылаан.

Россия Федерациязының Күрүне Думазынга эрткен соңгулдалар-биле чергелештир Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралынга кежигүннер соңгулдаларынга хамаарыштыр база моон соңгаар Улуг Хурал кежигүннериниң болгаш Дээди Хуралдың депутаттарының кичээнгейинге ап болгу дег бодумнуң чамдык хууда бодалдарымны, күзээшкиннеримни солун дамчыштыр бижиир бодадым.

Тыва Республиканың күрүне тургузуунга өскерилгелер, чаартылгалар бодунуң үезиниң аайы-биле төөгүлүг, Ам бо үеде Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) катап тургустунуп турары, 1995 чылдың декабрь 17-де аңаа соңгулдалар болганы тыва чоннуң амыдыралынга база бир төөгүлүг болуушкун бооп артып каары чугаажок. Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралы (съездизи) бүгү улустуң күзел-соруун хостуг илередириниң органы болуп, Тываның Конституциязынга өскерилгелер база немелделер киирер болгаш өске-даа күрүне ужур-дузалыг чугула айтыырларны шиитпирлээр конститусучу болгаш төлээлекчи онзагай орган болур. Ындыг болганда Улуг Хуралдың кежигүнү болуру эң-не бедик харыысалга болгаш чонунуң мурнунга улуг хүлээлге деп бодаар мен.

Республикага эрткен соңгулдаларның түңнелинде Улуг Хуралдың кежигүннеринге 240 кижи соңгуткан болза, ооң иштинден бистиң Барыын-Хемчик кожуундан 16 кижи. Кожуундан соңгуткан Улуг Хурал кежигүннериниң составын алгаш көөрге, бүгү талазы-биле төлептиг, улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларында ажылдап турар кижилер. Оларның иштинде 9 кижи дээди эртемниг, ооң иштинде башкылар — 7, тускай ортумак эртемниглер—5, ортумак эртемниг —2. Ажыл-агыйының аайы-биле алырга: сумулар чагыргаларындан 2 дарга, бүдүрүлге, организациялар удуртукчузу — 1, көдээ ажыл-агыйындан—2, саарлыкчы—1, кооператив даргазы—1. Назыхарының аайы-биле: 30 харга чедир—1, 31-ден 35 хар чедир—4, 36-дан 50 харга чедир — 9, оон өрү— 2 кижи.

Республиканың Улуг Хуралынга соңгуткан 240 кежигүннерниң шынар, составын алгаш көөрге база-ла кожуунда байдал-биле домейлешкек бооп турар. Анализтен алгаш көөрге, хоойлуларның үндезиннеринде ажылдаар, дээди органга хоойлулар камгалаар, оларны ажылдап кылыр албанның ажылдакчылары кончуг эвээш бооп турар. Ындыг-даа болза хөй янзы айтыырларны белеткээр, ону шиитпирлежир ажылчын орган база турар апаары чадавас.

Моон соңгаар оларның Тыва Республиканың келир үезинің сайзыралы дээш Улуг Хуралдың составынга ажылдан тургаш, улуг үүлезин киирерин амы-хуумда күзеп, республиканың чону, соңгукчулары олардан хойну манап турар боор дээрзинің күзээшкинин илередикселдим.

Моон соңгаар Улуг Хуралдың езулуг төлээлгелиг болурунуң эрге-байдалын улгаттыр көрзе кандыгыл? Чаа күрүне тургузуунуң талазы-биле Тыва Арат Республика үезинің байдалын дөзевилеп ап турар болганывыста, амгы Дээди Хуралды Биче Хурал деп адаза кандыгыл? Чамдык чүүлдер талазы-биле Улуг Хуралдың эрге-байдалдары Дээди Хуралдан (парламентиден) кызыыдай берген хирезин Улуг Хурал дугайында хоойлудан эскердим. Ындыг-даа болза Улуг Хурал херек кырында ажылдай бергенде хоойлуда көрдүнмээн айтыыглар тургустунуп кээри магатчок.

Кажан Улуг Хурал дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып турда, Улуг Хурал, Биче Хурал деп билиишкиннерни аңгылаарын зоналар аайы-биле чөвүлел хуралдарга, чон хуралдарынга саналдап, киирип турган болгай. Улуг Хурал, Дээди Хурал деп билиишкиннерни дораан аңгылап сайгарары берге болгаш нарын.

База ол ышкаш Дээди Хуралдың (парламентинин) 32 депутаттарының Хоойлуда доктаамал үндезинге ажылдаар дээни бистиң дотациялыг республикавыстың байдалыңа таарымчалыг боон болур бе, олар боттарының ажыл-агый, албан-дужаалының аайы-биле депутат хүлээлгезин катай күүседир болза харын эки, чүге дээрге боттарының округтарынга чон-биле, соңгукчулар-биле харылзаазы база быжыг болур. Комитеттер даргалары хостатнан бооп болур-ла ыйнаан.

Тыва Республиканың Чазааның составында бактаап турар кижилер Улуг Хурал кежигүннеринге соңгудар эргелиг деп Хоойлуга киирзе эки деп бодаар мен. Улуг Хуралдың кежигүнү, Дээди Хуралдың-даа депутады болуру эң бедик харыысалга болгаш хүндүткелдиг хүлээлге бооп турар. Моон мурнунда-даа республика солуннарынга Дээди Хуралдың депутаттарының эрге-байдалдарынга хамааарыштыр материалдар үнгүлеп турган. Чамдык кижилер бодун камгалаттынар дээш, азы болдунга таарымчалыг байдалдар тургузуп алыр дээш Дээди Хуралдың депутадынга депшидип алырын кызыдып турган таварылгалар база чажыт эвес. Кем-херек-даа үүлгедип каашы харыысалгадан үне бээр таварылгалар тургулаан болгай, ону солуннарга базы бижип турган.

Улуг Хуралга кежигүннер соңгулдаларының дүрүмүнде, Хоойлузунда көрдүнген чамдык үүлдерни моон соңгаар өөренип көрзе эки деп бодаар мен. Ылаңгыяда соңгулда мурнунуң агитациязының үезинде болу бээр хажыдыышкыннарны соңгулдаларның түңнелин манавайн, судка чедирбейн чыткаш, дораан ону эдер, хемчег адыр эргени округ, кожуунның болгаш Төп соңгулда комиссиязынга бээр. Эрткен соңгулдаларның түңнелдерин чугаалажып тургаш, кожуунның коллегия хуралынга Кызыл-Мажалыктың 62-63 болгаш Чыраалыг-Ойнуң 78 дугаарлыг округтарынга чамдык кандидаттарның талазындан соңгукчуларга халас, азы чиик өртектиг барааннар үлеп садар хоойлуда көрдүнмээн агитация арга-ларын ажыглап турганын шын эвес деп санаан. Оон ыңай партиялар, хөй-ниити каттыжыышкыннарының талазындан кандидаттар депшидериниң чурумун база эде көрзе эки. Чижээ, Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Ч. Мандыынчы кожуунга келгеш хурал, суглаа эрттирбейн, БТУННың политчөвүлелиниң шиитпири дээш кожуунда БТУННың 8 төлээзин 8 округка үлеп кииргеш, чоруй барган. Түңнелинде оларның чаңгызы-даа ол округтардан эртпейн барган. Бистиң республикавыста партиялар, каттыжыышкыннар, шимчээшкиннер хөй болгай. Оларның шуптузуунуң төлээлерин округтарга ынчаар үлей салып кээр чүве болза чүү болурул?

Мындыг таварылгада, мен бодаарымга, партияларның, каттыжыышкыннарның төптен келир төлээлерин округтарга депшидерде квотазын (санын) азы хуузун Хоойлуга доктаадып көөр болза эки. Чижээлээрге, кожуунда Улуг Хуралдың 10 округу бар болза, ооң үштүн биринге партияларның, каттыжыышкыннарның төлээлерин идип үндүрер дээн чижектиг. Мынчаар кылбас болза кордакчыларның, кандидаттарның саны округтарга хөлүн эрттир көвүдей берип болур.

Кандыг-даа соңгулдалар эки болгаш четпес талалар-лыг деп чүве билдингир. Ынчыг-даа болза соңгулда хоойлуларын, ону организастап турар органнар хажыттас чүве болза, ол Хоойлуларга кадар, казыырларның бүгү талалары шын көрдүнген турар болза, чон бодунуң шын шилиишкинин ыяавыла кылыр ужурлуг. Маңаа бо чижекти чугаалаксап тур мен. 1986 чылда ынчангы СЭКП ТК-зы, Сайыттар Чөвүлели каттышкан доктаал хүлээп алган. Ында доктаатканы болза бүгү-ле ажыл-агыйларның, совхозтарның, бүдүрүлгелерниң, ферма, бригадаларга чедир удуртукчуларын соңгулда-биле шилип чорудар деп. Ол доктаалды күүсеткенинің түңнелинде 2-3 чыл иштинде республиканың совхозтарының директорларының 90-95 хуузу солушкан, хой бригадирлери, ферма эргелекчилери базала хөй-хөйү-биле солушкан турган. Ол чаңгыс эвес чылдың кампаниязы көдээ ажыл-агыйга кадрлар быжыглаарынга эки түңнелдеги бербейн барган. Хөй-хөй негелделиг удуртукчулар, профессионалдар удуртур ажылдарга артпайн барган үүл ол соңгуур системаның казыыр талаларының хөй болганында.

Тус чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларының дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунга кожуун чагыргазының даргазын Президентиниң Чарлыы-биле томуйлаар кылдыр өөренип көрзе кандыгыл? Сумулар, арбанчар даргаларын харын чон бодуң соңгуп алыры таарымчалыг болур боор. Чүге дизе бистиң Барыын-Хемчик кожуунда тургустунуп келген көдөлер кризизи ону хереченлеп турар-дыр.

Ынчангаш Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының кежигүннеринге, Дээди Хуралдың депутаттарынга республиканың күрүне тургузуунга хамаарышкан болгаш соңгулда системазының чамдык айтыырларын чаа хоойлуларга өөренип көрүп, кичээнгейге аптар чадавас боор дээш бодумнуң бодалдарымны илереттим.

Василий МОНГУШ.
Тыва Республиканың Президентизиниң Барыын-Хемчик кожуунда төлээлекчизи, кожуун чагыргазының даргазының орадакчызы.

(Гонорарын — солунга).

АЛЕКСАНДРИЯ БАЙЫРЛААЛЫ

КАИР. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Георгий ШЕЛЕНКОВ). Александрия аттыг хоорайлар делегейде чеже деп бодаар силер? Бир, ийи, үш азы он, оон-даа хөй бе? Ынча санга ол чытпас, санап кээрге, 40 чеде бээр болган. Ол хоорайларның хөй кезиниң төлээлери бо чылдың сентябрь айда болуп эртер фестивальга киржир деп белеткенип турар. Бөмбүрзекте билдингир Александрияга — бистиң эрага чедир 332 чылда Александр Македонскийниң үндезилеп тургусканы Египеттиң Чер ортузу далайда портунга ол фестиваль болуп эртер.

Делегей чергелиг ол шуулганның оргкомитединиң кежигүну Джихан Аш Шафиниң тайылбырлап турары-биле алырга, аңаа келген делегациялар боттарының хоорайларының ажыл, амыдыралы, чеднишкиннери-биле фестивальдың киржикчилерин таныштырбышаан, төөгүзүн, чаңчылдарын чугаалаар. Оон аңгыда, олар делегейниң олбо булуңнарында Александрияларның чонунуң аъш-чемин база сонуургаарлар.

ЧУРТТАЛГА БОРА-БҮДҮН

Мурнуку чылдарга деңнээрге, хар бо чылын чуга дүшкен. Ындыг-даа болза, сооктуң тыныжы эртен, кежээ дыңзывышаан. Кыш кыш-ла болгай, ооң аагы черле турар.

Чөөн-Хемчик кожуунда «Искра» коллективтиг бүдүрүлгеге хамааржыр Арыг-Бажы фермазында байдал кандыгыл? Аңаа хамаарыштыр чедир кылдынмаан чамдык чүүлдерге каксы доктаап көрейн. Бо хүннерге чедир фермада сиген дүжүртүнмээн, азыралга турар ужурлуг инектер ам-даа чер оъттавышаан. Чогум чарба, силос дээн холуксаалыг чемнериң курлавыылары бар. Ажыл-агыйны белеткеп алган сигени Шиви-Кудуруу деп черде. Ону кышкы турлагга сөөртүп эккеп алыр дээрге, кывар-чаар чүүлдер чок. Фермада бир «Беларусь» трактор быжыглаттынган, чүүк сөөртүр дээрге солярка чок бооп турар.

Одаавайн турарындан инектерниң хонар даш кажаазы аажок шык, соок. Ону одаар хөмүр-даш сөөртүп алыр дээрге, машина-балгат тывылбас. Соок кажаа малга, ооң кадыкшылынга кандыг болур дээрзи тайылбыр чокка кончуг эки биллингир.

Чыл келген тудум бода малдың баш санының өзүлдезинде немелде чок, улам кызырлыг кел чыдар. Ооң кол чыллдагааны тарып бооздалга ажылы дүшкен-биле тайылбырлаттынаар. Катап тургузуп алыр дээрге, өртектенің турум эвес өзүлдези доктаап болган. Инектер орай төрүүр, чамдыктары кызыраан турар. Эрткен 1995 чылдың июньдан бээр фермага чаңгыс-даа бызаа неметтээн, инектер төрүвээн.

Формада ниитизи-биле 160 ажыг инек бар, оларның 54-үн саап турар. Ында сес саанчы-биле ийи кадарчы быжыглаттынган. Олар боттарының ажыл-херээн хоомай эвес билирлер, онаашкан херээнге кызымактар. Соок дыңаып келирге-ле чамдык инектер соглуп эгелээн. Кол чылдагаан — соок, шык кажаадан болуп турар. Ферма эргелекчизи Раиса Монгуш суурдан кээп ажылдап турар. Ажыл-агыйны хоомай эвес башкарып, оон-моон арга-курлавырларны шылаар шаа-биле дилеп, сураглаарынга тывынгыр, сагынгыр кижилерниң бирээзи.

Бир хүнде ортумаа-биле 100 литр суттуг хол-биле саап ап турар. Моон мурнунда чылдарда электри-биле ажылдаар саалда аппараттарын ажыглап турган. Олар ам үрелген, ону сөптеп, кылыр дээрге артык кезектер салыр алыр акша-төгерик чок. Сүттү суурнун уруглар куурязынче чорудып келген. Эрткен чылдың ноябрь айның төнчүзүнден бээр Чадаана хоорайның автостанция столоваязынга дужаап эгелээн. Бир литр сүттүң өртөө 2 мун рубль кылдыр керээге дугурушкан. Оон киргеи акшаны дедир-ле саанчыларга шалын кылдыр үлештирер.

Ферма ажылчыннары ажыл төлевирингге чазын кижи бүрүзү 50 мун рубль алган, оон соонда сураг барган. Коллективтиг бүдүрүлгенің күсели-биле чъш-чем аймаан ап турар. Чоокта чаа ийи кижээ бир шарыжык кылдыр бүгү ажылчыннарга шалын орнунга элээн каш бола малды үлээн.

Оон ыңай тускай даңзыбиле хлебти база ап турарлар. Чамдыкта хлеб быжырар чер үрелишкиннерге таваржы бээрге, хлеб бөлганчок үзүктелир. Биргээр чугаалаарга, арыг-бажыжылар бора-бүдүн ажыллап, чуртап чоруур улус-тур өйин.

Карыма ТҮЛҮШ.

АМЕРИК АКШАДА ЧАА ЧҮҮЛДЕР

Американың Каттышкан Штаттары эки камгалаан чаа акшаларны кылып эгелээн. Чаа акшага сайзыраңгай аргаларны ажыглаанының түңнелинде езулуг шын акшаны меге акшадан ылгаары белен апарган болгаш доктаамал сайзырап турар техниктиг хереселдерни меге акша кылырынга ажыглаары база бергедээн. Хевирин өскерткен акшалар биске билдингир, эрги акшалардан улуг-ла ылгалбас, ынчанмыже чаңчыга берген кижилер ол ылгалдарны эскерип болур.

1996 чылдың баштайгы айларында АКШ-та чаңгыс хевирниң — үүс долларның акшазын эргилдеже киирген. Оон улаштыр 50, 20, 10 долларның акшалары көстүп келир. Бир хевириң акшазын-на бир чыл иштинде эргилдеже киирерин көрген. АКШ-тың эрги акшалары эргилдеге хевээр артар болгаш оларны солувас.

Өскертири эргежок чугула

Чаа серияның акшаларын эргилдеже киирери дээрге, АКШ-тың акшазын күрүненің талазындан камгалап турары болур. АКШ-тың акшаларын үүгле чаңгыс удаа эвес, а хөй чылдарда шыңгыызы-биле өскертип турган, баштайгы чаартылганы 1961 чылда кылган. Эң баштайгы акшаларны хөвең болгаш лен үндезинниг саазыннарга кылып, чуруктарын типографияның ногаан будуу-биле парлап турган. 1928 чылда кижилер чииги-биле таныш, портрет чуруктарны болгаш дүрзүлерни парлап, янзы-бүрү акшаларның өңнерин доктааткан. 1990 чылда база бир чаа үүл тыптып келген — акшаның артыы талазынга доора камгалал шугумнарын чураан. Ынчалза-даа акшаның ниити хевири өскерилбээн.

Амгы үеде, кажан америк акшага дөрт салгал солушканда долларның даштыкы хевиринге элээн илдең өскерилгелерни киирген. А келир үеде идегелдиг чаа технология тыптып кээрге, америк акшаларга мурнакчы техниктиг чедиишкиннерни ажыглаары чайлаш чок апаар.

Силериң акшаңарда үүү өскерилгенил?

1. ПОРТРЕТ. Бенджамин Франклиниң портрет чуруун элээн улгаттыр кылган, ону таныл алыры чиигээн, а портреттиң чамдык кезээн өттүндүр чуруп алыры бергедээн. Ол чурукту акшаның ортузунда эвес, а шала ийинде чураан, ооң түңнелинде тускай демдектер чуруур чер тыпты берген, а портреттиң боду мурнундагызында ышкаш элээчел эвес болур.

2. МӨӨҢНЭЭН ЧИҢГЕ ШУГУМНАР. Бенджамин Франклиниң портредин болгаш Хамаарышпас чорук залының хевирин долгандыр типограф аргазы-биле парлаан ол шугумнарны ол езугаар чуруур барык болдунмас.

3. ТУСКАЙ ДЕМДЕКТЕР. Долларның кайы-даа талазындан чырык өттүр көөр болза, Бенджамин Франклиниң чуруун көргүскен тускай демдектер эки көстүр.

4. ӨҢҮН ӨСКЕРТИП ТУРАР ТИПОГРАФ БУДУУ. Бир эвес дорт будуннай көөр болза арын талазының адаанда, оң талазында номерин ногаан будук-биле чураан. Бир эвес акшаны ийлендир көөр болза, номернин өңү кара кылдыр көстүп, өскерли бээр.

5. МИКРОПАРЛААШКЫН. Эң бичии, үүрмек үжүктер-биле парлаан сөстерни эдери барык болдунмас. Доллар акшаның арын талазында «USA 100» деп бимимел бар, ону акшаның адаанда солагай талазында номер-биле деңнеп бижээн. Оон аңгыда United States of America» деп сөстерни көрүнүп орар талазында улуг үжүктер-биле башка деңнештир бижээн.

6. КАМГАЛАЛ ШЫЫГЛАР. Полимер шыыгларны акша саазынының иштинде доора угланыышкынныг кылган, олар бодунуң онзагай байдалы-биле акшаның түңүн (каш акшал деп чүвени) көргүзүп турар. Шыыгларда айыткан «USA 100» деп бижимелди акшаның кайы-даа талазындан чырык өттүр көрүп каап болур. Оон аңгыда, ук шыыгны ультра-өкпең өңүүг хереленнишкин-биле көөр болза, ооң өңү кызыл кылдыр көстүр.

7. ФЕДЕРАЛДЫГ КУРЛАВЫР СИСТЕМАЗЫН КӨРГҮСКЕНИ. Федералдыг бүгү курлавыр системазын чаа универсал таңма-биле көргүскен. Солагай талазында серия номериниң адаанда үжүк болгаш номер акшаны үндүрген федералдыг курлавыр банкызын айтып турары ол.

8. СЕРИЯЛАРНЫҢ НОМЕРЛЕРИ. Серияның номеринге немелде үжүктү немээр. Он ийи сандан болгаш үжүктен тургустунган онзагай комбинация акшаның арын талазында ийи катап кирген.

Элээн пептерецгей апарган айтыырларга харыылар

Айтыыг: Бо өскерилгелерниң дузазы-биле меге акша кылырын болдурбайн барып болур бе?

Харыы: Чаа акшаларның бир кол онзагай талазы болза, бодунуң ажыктын көргүскен камгалалдыг дыка хөй чаа үүлдерин ында киргеи болур. Меге акша кылыр чоруктарны долузубиле узуткаары барык-ла болдунмас чүве төлээде чаа акшаларны эде кылып, меге акша бүдүрери черле эвээжээр апаар. Садыглап турцарда силерге кандыг акшаны берип турарын кеззеде хынамчалыг көөрү чугула.

Айтыыг: Чаа акшаларда чүге чүгле ийи өңүү ажыглаанын?

Харыы: Амгы үениң хоолгалаар машиналарынга өң ажыглаары шаптык катпайн турарын Национал эртемнер академиязының чоокта чаа кылган шинчилелдери хереченлеэн.

Айтыыг: Акшаны камгалаарының чаа аргаларын эрги акшаларга чүге ажыглавайн турарыл?

Харыы: Эрги акшага тускай демдектерни, ылангыя портретти киирер төлээде акшаның бодунуң хевирин үндезини-биле өскертир апаар болгай. Ооң аңгыда чаа ылгалдыг демдектерни эрги акшага киирерге ажык чок, будулгаазыннар көвүдээр болгай. Ооң кара чаңгыс эки аргазы — бүгү тала-биле хынаан чаа хевириниң акшазын үндүрери. Ындыг чаа акша мурнакчы техниканың аргаларынга удур туржуп, хөй чылдарда ажыглаттынар.

Айтыыг: Акшаның бүгү хевирлеринге чаңгыс аай камгалалды киирер бе?

Харыы: Эң улуг түңүг акшаның камгалалы эң бедик болур. Акшаларның бүгү хевирлеринге камгалалга чаңгыс аай бодал кирген. оларның ниити байдалы каразыышкын болдурбас.

Айтыыг: Акшаларга чаа камгалал кылганы дээш кым төлээрил?

Харыы: Чаа акшаларны белеткээни база саарылгаже киргени дээш төлевирни федералдыг курлавыр системазы боттандырар, ол дээрге, АКШ-тың чазааның үндүргени үнелиг саазыннар сайгарганындан кирер орулганың хуузу бооп турар.

План езугаар шилчиишкин

АКШ-тың бүгү акшалары бодунуң долу үнезин хевээр арттырар деп чүвени билзе чогуур. АКШ-тың кандыг-даа акшазын хураап азы саарылгадан уштуп болбас. Чаа акшаларның саарылгаже кирип турарын барымдаалап, эрги акшалар федералдыг курлавыр системазынче эглип кээрге, оларны саарылгаже киирбес. Эрги акшаларны чаа акшаларга орнаары албан эвес.

АКШ-тың акшаларының чамдык ылгалдары

Чаа хевириниң акшазын көрүп кааш, ол дээрге АКШ-тың акшазы-дыр деп дораан эскерер силер. Бистиң чаңчыгын калганывыс ылгалдар америк валюта акшада хевээр арткан. Олар болза:

— акшаның хемчээли;

— акшаның арын талазында типография будуунуң өңү кара, артыы талазында будуу — ногаан;

— кылган саазыны—кызыл болгаш ак-көк волокнолуг хөвец, лен үндезинниг;

— саазынның дыгыжы эрги хевээр;

— төөгүлүг кижилерниң портреттерин болгаш акшаның артыы талазында чуруктарны улуг өскерилге чок кылган;

— кыйгы-утказы— «Бурган бистиң-биле!».

Оон аңгыда 1990 чылда үндүрген акшаларда ажыглаал камгалал үүлдерин—микропарлаашкынны, камгалал шыыгларын чаа акларга ажыглаары-биле оларның хевирин бичии өскерткен.

Акшаның даштыкы хевириниң чаа ылгалдары

АКШ-тың акшаларының хевирин өскерткен чылдагааны болза, акшаны камгалаарының чаа аргаларын киргеии болур. Олар болза:

— портреттиң хемчээлин улгаттыргаш, ону акшаның төвүнден бир ийинче тургусканы;

— тускай демдектерден портретти кылганы;

— типография будуунуң өңүнүң өскерлип турары;

— дыка чиңге шыыгларны парлааны.

Тыва Республиканың Национал банкызының валюта таарыштырар болгаш валюта контрольдаар килдизи.

ҮШ ХЕВИРГЕ

ТАРЭ, ТАРН, ТК-ларның чиңгине секретары чораан, Эрзин кожуунуң Бай-Дагның Сөөл-Чер чурттуг Иргит Чыпсынович Шагдыржаптың кубогу дээш чаңчыл апарган маргылдаа Бай-Даг суурга ийи хүн иштинде үргүлчүлээн.

ХӨЛ ШЫДЫРААА

Кожуунуң суурларындан болгаш кожазы Тес-Хемден 6 команда ойнаан. Команданың составынга 3 эр, 1 херээжен шыдыраачы кирген. Маргылдааның эгезинден-не Эрзинде Нарын суурнуң шыдыраачылары тиилелгеже түткүлдүүн көргүскен. Кожуунуң каш дакпыр чемпиону Дадар Буду бирги, Нарын суму чагыргазының даргазы Делгер-оол Чооду үшкү столга ойнааш чугула саннарны алган. Шилчип чоруур кубокту, дипломну, хой болгаш акша шаңналларын оларга тывыскан. Ийиги, үшкү черлерни Эрзинниң № 2, Бай-Дагның командалары ээлээш, мактатканнар.

Шак-биле дүрген ойнаарынга Тес-Хемниң төлээзи Николай Хорлуу тиилээш, акша шаңналынга төлептиг болган. Ийиги, үшкү черлерни Дадар Буду (Нарын), Сергей Самбылак (Эрзин) алган.

ХОЛ БӨМБҮҮ

Херээженнериниң 7, эр улустуң 6 командалары маңаа күжүн шенешкен. Херээженнерден Бай-Даг-ның, Эрзиниң болгаш Бай-Даг ортумак школазының оң бирги класының доозукчу кыстары шаңналлыг черлерни ээлээн. Нарының, Бай-Дагның, Мореннің оолдары тиилээн.

ХҮРЕШ

Кожуунуң эң шыырак 20 мөгези күжүн шенешкен.

Түңнелинде эң шыырак үш мөге арткан Долгандыр салыг-биле хүрешкениниң соонда республика чергелиг мөге, кожуунуң көш дакпыр чемпиону Алис Шимит-Хоо шүүлген, аныяк мөге Белек Чопуй (Бай-Даг) үжүүрешкен. Артур Дамдын (Булун-Бажы) үшкү черни алган.

Кызыл-оол КУУЛАР.

ДЫҢНАДЫГ

1993 чылдың ноябрь 4-те үнген № 309 «Шын» солунга парлаттынган «Чер-черниң чагырга даргаларының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 20 үүлүнүң бирги пунктузунуң төнчүзүнде домакты «Хурал бир эвес аңаа соңгукчуларның 50 хуузунган эвээш эвези киржип турар болза, долу эргелиг» деп соора очулганы «Хурал бир эвес аңаа 50-ден эвээш эвес соңгукчулар олуржур болза, шинтпирлээр бүрүн эргелиг» деп эде номчуурун солуннуң редакциязы дыңнатпышаан, бүгү номчукчулардан дилеп тур.

Артистиң 50 харлаанынга

«СОРУЛГАМ — ТӨӨГҮНҮ ЭГИДЕРИ»

Тыванын хөгжүм-шиин театрынын база бир хүндүлүг хоочуну, чонга ат-сураз делгереңгей, салым-чаяанныг артизи — Хертек Өлбезекович Ширин-оол 1996 чылдың март 7-де 50 харлаар. Ооң уран-талантызын тайылбырлаваска-ла билдингир, чүге дизе көрүкчүлер сценадан, телеэкрандан көрүп, радиодан дыңнап, солун, сеткүүлдерден үргүлчү номчуп турар. Х. Ө. Ширин-оолду чүгле артист мергежилдиг дээр болза шын эвес болур. Ол шүлүкчү, шин, кино база тургузукчузу.

— Хертек Өлбезекович, силерни ат-сураа алгаан артист деп билир дээрден башка, шин тургузуп, шүлүк бижип турарыңарның дугайында орта билбес мен. Канды шиилерни тургускан силер? Шиилерден аңгыда чүү кылып турар силер, чугаалап көрүңерем.

— 80 чылдардан бээр Владимир Гельманның «Хөй-биле чорза-даа» деп шиизин, Максим Мунзук-биле «Хайыраан ботту» эргиде хевээр кылдыр тургузушкан мен. Ең-не баштай тургускан шиим «Буян адашкылар» болур. Ооң соонда «Хостуг Тыва».

Шиилерден аңгыда концерттерниң чылдың-на болур малчыннар наадымының сценарийлерин база тургузуп турар мен.

— «Хостуг Тыва» деп шинде Тываның төөгүзүн көргүскен. Ооң дозун кайыын билип ап турар силер?

— Ук шииде ТАР үезинде болуушкуннарны көргүскен. Ол дээрге 1920 — 1921 чылдар болур. Шиини Тыва кооперация 70 чылдап турда бижип эгелээн мен. Хонук-оол Доржуевич Монгуш меңээ «Тыва кооперацияның төөгүзүн» бергеш: «Ма, номчуп көрем, сеңээ ажыктыг чүүлдер база бар чадавас» дээн кижи.

Шынап-ла, ол меңээ кончуг ажыктыг болду. Даараазында Ю. Л. Аранчын-биле чугааны кылдым. Тыванын төөгүзүн билип ап турар кижим база ол.

Шиide шаанда репрессияга таварышкан турган Буян-Бадыргы, Монгуш Имажап сугларны көргүскен. Оларны 1993 чылда Дээди Хуралдың доктаалы-биле агарткан болгай.

— Силерни шүлүктерниң автору деп орта билбес мен дээрзин үстүнде айыттым. Өткүт, чидиг, килеңниг үнүңер-биле кижиниң сагыш-сеткилин доюлдуруп келир шүлүктериңерни чеже-даа катап дыңнаан мен. Ында оорларны, өлүрүкчүлерни сойгалаан, херээжен кижилерниң салым-чолун хаара тудуп турар. Ол шүлүктер силернин ышкажыл, бо дугайында чүү чугаалап болур силер?

— Ийе, мээнии болур. Чамдык улус кижини боду багай чүвеге, айыыл-халапка таварышкаш мындыг шүлүктерни бижип турар деп бодаар болза, ол шын эвес. Мээң эвээш санныг тыва чонумнуң аразында оордарның, өлүрүкчүлерниң көвүдеп турарының хараадаанчыын чүү дээр! Бо күннерни безин алгаш көөргө, та чеже кижилер аныяк назынындан чарлып, эмнелгелерде бертинген, ишти-хырның чара кестирип алган чыдып турар чүве. Мындыг дерзии үүлгедиглерни, оор-сукту болдурбазы-биле, кижилерниң сагыш-сеткилин оттурар сорулга-биле килеңниг шүлүктерни бижип-даа чоруур ужурум ол.

Шаандагы иелер ажыл-иижиңерде чаа сорулгалар база салдыныр турар боор аа?

Ийе, Бо берге үеде чылгы малды өстүрери, ооң-биле ажылды күштелдирери чугула. Аът кижиге чылдың дөрт эргилдезинде дузалыг болуп турар. Ооң эъди, үзү, сүдүнден кылган хымыс база дыка ажыктыг. Бо-ла бүгүнү өөренип көргеш, аът дугайында кинону тырттырып эгеледивис. Сентябрь айда «Аъттар болгаш кижилер» деп телефильмни доозар бис. Оон ыңай Буян-Бадыргының өлүрткениниң дугайында шии черле турар ужурлуг. Сорулгам — төөгүнү эгидери.

— Чогаадыкчы ажылыңарга тураскаатканг концертицерни база көөр-ле бис ыйнаан?

— Чок. Ажыл-ижим бүгү талазы-биле көстүп турар деп билир мен. Юбилейлиг концерттер, назы-хар демдеглээр чүүлдер чаңчылчыг берген болгай. «Мода» сүрер, аңаа киржир хөңнүм чок. Ооң орнунга «Аъттар болгаш кижилер» деп телефильм-биле ажылдазымза ажыктыг боор.

— Хертек Өлбезекович, 50 харлаан юбилейиңер таварыштыр Силерге изиг байыры чедирип, кадыкшылды, аас-кежикти, чаа-чаа чогаадыкчы чедиишкиннерни күзеп, кадык-шылды, өг-бүлелеринге аас-кежикти, кезээде омак-хөглүг амыдыралды күзедивис.

Школаның бүгү эр башкыларындан.

Тыванын хөгжүм-шиин театрынын база бир хүндүлүг хоочуну, чонга ат-сураз делгереңгей, салым-чаяанныг артизи — Хертек Өлбезекович Ширин-оол 1996 чылдың март 7-де 50 харлаар. Ооң уран-талантызын тайылбырлаваска-ла билдингир, чүге дизе көрүкчүлер сценадан, телеэкрандан көрүп, радиодан дыңнап, солун, сеткүүлдерден үргүлчү номчуп турар. Х. Ө. Ширин-оолду чүгле артист мергежилдиг дээр болза шын эвес болур. Ол шүлүкчү, шин, кино база тургузукчузу.

— Хертек Өлбезекович, силерни ат-сураа алгаан артист деп билир дээрден башка, шин тургузуп, шүлүк бижип турарыңарның дугайында орта билбес мен. Канды шиилерни тургускан силер? Шиилерден аңгыда чүү кылып турар силер, чугаалап көрүңерем.

— 80 чылдардан бээр Владимир Гельманның «Хөй-биле чорза-даа» деп шиизин, Максим Мунзук-биле «Хайыраан ботту» эргиде хевээр кылдыр тургузушкан мен. Ең-не баштай тургускан шиим «Буян адашкылар» болур. Ооң соонда «Хостуг Тыва».

Шиилерден аңгыда концерттерниң чылдың-на болур малчыннар наадымының сценарийлерин база тургузуп турар мен.

— «Хостуг Тыва» деп шинде Тываның төөгүзүн көргүскен. Ооң дозун кайыын билип ап турар силер?

— Ук шииде ТАР үезинде болуушкуннарны көргүскен. Ол дээрге 1920 — 1921 чылдар болур. Шиини Тыва кооперация 70 чылдап турда бижип эгелээн мен. Хонук-оол Доржуевич Монгуш меңээ «Тыва кооперацияның төөгүзүн» бергеш: «Ма, номчуп көрем, сеңээ ажыктыг чүүлдер база бар чадавас» дээн кижи.

Шынап-ла, ол меңээ кончуг ажыктыг болду. Даараазында Ю. Л. Аранчын-биле чугааны кылдым. Тыванын төөгүзүн билип ап турар кижим база ол.

Шиide шаанда репрессияга таварышкан турган Буян-Бадыргы, Монгуш Имажап сугларны көргүскен. Оларны 1993 чылда Дээди Хуралдың доктаалы-биле агарткан болгай.

— Силерни шүлүктерниң автору деп орта билбес мен дээрзин үстүнде айыттым. Өткүт, чидиг, килеңниг үнүңер-биле кижиниң сагыш-сеткилин доюлдуруп келир шүлүктериңерни чеже-даа катап дыңнаан мен. Ында оорларны, өлүрүкчүлерни сойгалаан, херээжен кижилерниң салым-чолун хаара тудуп турар. Ол шүлүктер силернин ышкажыл, бо дугайында чүү чугаалап болур силер?

— Ийе, мээнии болур. Чамдык улус кижини боду багай чүвеге, айыыл-халапка таварышкаш мындыг шүлүктерни бижип турар деп бодаар болза, ол шын эвес. Мээң эвээш санныг тыва чонумнуң аразында оордарның, өлүрүкчүлерниң көвүдеп турарының хараадаанчыын чүү дээр! Бо күннерни безин алгаш көөргө, та чеже кижилер аныяк назынындан чарлып, эмнелгелерде бертинген, ишти-хырның чара кестирип алган чыдып турар чүве. Мындыг дерзии үүлгедиглерни, оор-сукту болдурбазы-биле, кижилерниң сагыш-сеткилин оттурар сорулга-биле килеңниг шүлүктерни бижип-даа чоруур ужурум ол.

Шаандагы иелер ажыл-иижиңерде чаа сорулгалар база салдыныр турар боор аа?

Ийе, Бо берге үеде чылгы малды өстүрери, ооң-биле ажылды күштелдирери чугула. Аът кижиге чылдың дөрт эргилдезинде дузалыг болуп турар. Ооң эъди, үзү, сүдүнден кылган хымыс база дыка ажыктыг. Бо-ла бүгүнү өөренип көргеш, аът дугайында кинону тырттырып эгеледивис. Сентябрь айда «Аъттар болгаш кижилер» деп телефильмни доозар бис. Оон ыңай Буян-Бадыргының өлүрткениниң дугайында шии черле турар ужурлуг. Сорулгам — төөгүнү эгидери.

— Чогаадыкчы ажылыңарга тураскаатканг концертицерни база көөр-ле бис ыйнаан?

— Чок. Ажыл-ижим бүгү талазы-биле көстүп турар деп билир мен. Юбилейлиг концерттер, назы-хар демдеглээр чүүлдер чаңчылчыг берген болгай. «Мода» сүрер, аңаа киржир хөңнүм чок. Ооң орнунга «Аъттар болгаш кижилер» деп телефильм-биле ажылдазымза ажыктыг боор.

— Хертек Өлбезекович, 50 харлаан юбилейиңер таварыштыр Силерге изиг байыры чедирип, кадыкшылды, аас-кежикти, чаа-чаа чогаадыкчы чедиишкиннерни күзеп, кадык-шылды, өг-бүлелеринге аас-кежикти, кезээде омак-хөглүг амыдыралды күзедивис.

Школаның бүгү эр башкыларындан.

Тыванын хөгжүм-шиин театрынын база бир хүндүлүг хоочуну, чонга ат-сураз делгереңгей, салым-чаяанныг артизи — Хертек Өлбезекович Ширин-оол 1996 чылдың март 7-де 50 харлаар. Ооң уран-талантызын тайылбырлаваска-ла билдингир, чүге дизе көрүкчүлер сценадан, телеэкрандан көрүп, радиодан дыңнап, солун, сеткүүлдерден үргүлчү номчуп турар. Х. Ө. Ширин-оолду чүгле артист мергежилдиг дээр болза шын эвес болур. Ол шүлүкчү, шин, кино база тургузукчузу.